

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXVI

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 31.01.2022 р. № 10)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XXXVI. – Херсон : ХДУ, 2021. – 46 с.
© ХДУ, 2021

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 10, 31.01.2022)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XXXVI. – Kherson : Kherson State University, 2021. – 46 p.
© KSU, 2021

ЗМІСТ

Баковецька О. О. РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН НА ДІЇ ВЛАДИ В 1932–1933 РОКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ КАРНО-СЛІДЧИХ СПРАВ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	5
Мельник Р. С. ПОНЯТТЯ «ЗАХІДНА УКРАЇНА» ТА ЙОГО «НАЦІОНАЛІЗУЮЧА» ФУНКЦІЯ В ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ «ДІЛО» (1923–1939 РР.).....	11
Мелекесцев К. І. РУСЬКЕ СРІБЛО ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРЕКЛАДАХ ЗАПИСОК ІБН БАТТУТИ	19
Осадчук М. М. РЕЦЕПЦІЯ КНИГИ ЮЛІАНА БАЧИНСЬКОГО «УКРАЇНА IRREDENTA» В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ (1894–1900)	24
Свинаренко Н. О., Добрунова Л. Е. СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.: ЗДОБУТКИ, ТРУДНОЩІ І ПРОБЛЕМИ (ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ).....	32
Скиданова А. В. ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ ОЧИМА ЕЛІТ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ 80-Х РР. ХІХ СТОЛІТТЯ.....	39

CONTENTS

Bakovetska O. A. REACTION OF UKRAINIAN PEASANTS TO THE ACTION OF THE AUTHORITIES IN 1932–1933 (ON THE MATERIALS OF CRIMINAL AND INVESTIGATIVE CASES OF THE BASHTAN DISTRICT OF THE MYKOLAIV REGION).....	5
Melnyk R. S. THE TERM “WESTERN UKRAINE” AND ITS “NATIONALIZING” FUNCTION IN THE DISCOURSE OF THE NEWSPAPER “DILO” (1923–1939).....	11
Mieliekiestsev K. I. THE RUTHENIAN SILVER OF SOUTH-EAST UKRAINE IN THE TRANSLATIONS OF IBN BATTUTA’S NOTES	19
Osadchuk M. M. RECEPTION OF YULIAN BACHYNSKYI’S BOOK “UKRAINE IRREDENTA” IN UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT (1894–1900)	24
Svynarenko N. O., Dobrunova L. E. THE SITUATION OF EDUCATORS IN THE KHARKIV REGION DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933: ACHIEVEMENTS, DIFFICULTIES AND PROBLEMS (HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE STUDIES ASPECTS)	32
Skydanova A. V. THE JEWISH QUESTION IN THE VISION OF THE ELITES IN THE KHARKIV PROVINCE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 80’S OF THE XIX CENTURY	39

УДК 94(477.72)

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-36-1

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН НА ДІЇ ВЛАДИ В 1932–1933 РОКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ КАРНО-СЛІДЧИХ СПРАВ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Баковецька Ольга Олександрівна,
*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та
архівної справи
Миколаївської філії Київського національного
університету
культури і мистецтва
olgabak@meta.ua
orcid.org/0000-0002-5021-1979*

Мета та методологія дослідження. У статті аналізуються карно-слідчі справи в Баштанському районі Миколаївської області. Основна мета – виявлення настроїв, реакції з боку селян на дії влади, що спровокували штучний голод в Україні, на основі аналізу карно-слідчих справ за 1932–1933 роки. У контексті дослідження карно-слідчі справи виступають не лише показником масштабів дій каральної системи влади, а й свідомством настроїв у суспільстві, реакцією людей на тоталітарний режим. Дослідження архівних матеріалів відбувається на основі системного підходу та структурно-функціонального аналізу. Розв'язання поставленої мети реалізується за рахунок історико-ситуаційного, історико-хронологічного, біографічного, ретроспективного методів.

Результати та висновки дослідження. З моменту проголошення незалежності України з'явилося чимало наукових праць, присвячених Голодомору, а також масовим репресіям, які супроводжували штучний голод. Миколаївські історики здійснили докладний аналіз джерельної бази про Голодомор 1932–1933 років, висвітлили причини, наслідки штучного Голодомору, його особливості на території Миколаївщини. До цієї роботи долучились представник громад на районному рівні. Цінність їхніх досліджень полягає у створенні інформаційного блоку, що базується на спогадах очевидців подій, виявленні місць поховань, фотодокументах. З іншого боку, в роботах дослідників не повною мірою висвітлено та проаналізовано проблему протестних настроїв людей, які опинились на межі виживання.

У статті визначено настрої українського селянства, які можна охарактеризувати як протестні. На основі аналізу карно-слідчих справ виявлено кілька варіантів супротиву жителів сіл Баштанського району по відношенню до каральних дій з боку комуністичної влади. Перший тип – пасивний спротив, який проявлявся у спробах приховати частину врожаю від тотальної конфіскації. Така реакція притаманна не лише окремим селянським господарствам, родинам. Голови колгоспів, члени правління також зі свого боку намагались різними методами залишити врожай в своєму селі та не дати його вивезти. Другий тип – активний спротив, який проявлявся в поширенні об'єктивної інформації про ситуацію, яка склалася, спроби організувати заворушення проти влади та безпосередньо виступи селян.

Безумовно, український народ, на долю якого випало чимало випробувань в перші десятиліття ХХ століття – Перша світова війна, революції, громадянська війна, голод 1921–1923 років, кількарізова зміна влади та політичного курсу, трансформації політичного, економічного, культурного простору – був виснажений. Але це не означає, що люди втратили жагу до життя, прагнення волі та беззаперечно, як агні, йшли на заклання. Українці не готові були миритися із каральною політикою влади. Підтвердженням цієї тези є чисельні карно-слідчі справи, в яких громадян звинувачували в антирадянській агітації, закликах та підготовці заворушень проти влади, спроб її повалення.

Ключові слова: Голодомор, Баштанський район, селяни, протестні настрої, пропаганда, антирадянська агітація, листівки, терор.

REACTION OF UKRAINIAN PEASANTS TO THE ACTION OF THE AUTHORITIES IN 1932–1933 (ON THE MATERIALS OF CRIMINAL AND INVESTIGATIVE CASES OF THE BASHTAN DISTRICT OF THE MYKOLAIV REGION)

Bakovetska Olga Oleksandrivna,
*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Information,
Library and archival affairs
Mykolayiv branch of Kyiv National University culture and art
olgabak@meta.ua
orcid.org/0000-0002-5021-1979*

Purpose and methodology of the study. The article analyzes criminal investigation cases on the Bashtan-sky region of the Nikolayev area. The main goal is to identify the sentiments and reactions of the peasants to the actions of the authorities that provoked the artificial famine in Ukraine based on the analysis of criminal

investigations in 1932–1933. In the context of the study, criminal investigative cases are not only an indicator of the scale of the punitive system of government, but also evidence of public sentiment, the reaction of people to the totalitarian regime. Research of archival materials is based on a systematic approach and structural and functional analysis. The solution of the set goal is realized at the expense of historical-situational, historical-chronological, biographical, retrospective methods.

Results and conclusions of the study. Since the proclamation of Ukraine's independence, there have been many scholarly works on the Holodomor, as well as the mass repression that accompanied the artificial famine. The Nikolaev historians carried out the detailed analysis of a source base about the Holodomor of 1932–1933, covered the reasons, consequences of the artificial Holodomor, its features in the territory of the Nikolaev area. A community representative at the district level joined this work. The value of their research lies in the creation of an information block based on the memories of eyewitnesses, the discovery of burial sites, photographic documents. On the other hand, the work of researchers does not fully cover and analyze the problem of protest mood of people who are on the verge of survival.

The mood of the Ukrainian peasantry, which can be described as protest, has been identified. Based on the analysis of criminal investigation cases, several variants of resistance of the residents of the villages of the Bashtansky district to the punitive actions of the communist authorities were identified. The first type is passive resistance, which manifested itself in attempts to hide part of the harvest from total confiscation. Such a reaction is characteristic not only of individual peasant farms and families. The heads of the collective farms and members of the board also tried to leave the harvest in their village by various methods and prevent it from being taken away. The second type is active resistance, which is manifested in the dissemination of objective information about the situation, attempts to organize riots against the government and direct demonstrations of the peasants.

Undoubtedly, the Ukrainian people, which faced many trials in the first decades of the twentieth century – the First World War, revolutions, civil war, famine of 1921–1923, repeated changes of power and political course, transformation of political, economic, cultural space – was exhausted. But this does not mean that people have lost the thirst for life, the desire for freedom and unquestioningly, like lambs, went to the slaughter. Ukrainians were not ready to accept the punitive policy of the authorities. This thesis is confirmed by numerous criminal investigations in which citizens were accused of anti-Soviet agitation, calls and preparations for riots against the government, attempts to overthrow it.

Key words: Holodomor, Bashtansky district, peasants, protest moods, propaganda, anti-Soviet agitation, leaflets, terror.

Вступ. У більшості випадків науковці, які займаються дослідженням Голодомору 1932–1933 років, акцентують увагу на проблемах терору, фізичного винищення людей шляхом створення штучного голоду, репресіях проти селян. У цій статті ми спробуємо зацентрувати увагу на визначенні протестних настроїв українських селян. Для цього за основу будуть взяті карно-слідчі справи мешканців сіл Баштанського району, які зберігаються в Державному архіві Миколаївської області. На сьогодні ця проблема є актуальною та не повною мірою дослідженою. Ми живемо в період формування громадянського суспільства в Україні, коли вкрай важливо усвідомити, що для українського народу стан жертви не є перманентним.

Метою статті є виявлення настроїв, реакції з боку селян на дії влади, що спровокували штучний голод в Україні, на основі аналізу карно-слідчих справ за 1932–1933 роки.

Методологія дослідження базується на системному підході та структурно-функціональному аналізі архівних матеріалів. Розв'язання поставленої мети реалізується за рахунок історико-ситуаційного, історико-хронологічного, біографічного, ретроспективного методів.

Історіографія. Протягом 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. з'явилося чимало наукових

праць, присвячених Голодомору, а також масовим репресіям, які супроводжували штучний голод. Даною проблемою на Миколаївщині займалися такі дослідники: М.М. Шитюк, В.П. Шкварець, П.І. Соболев, Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, П.М. Тригуб та інші. У 2008 році колективом істориків Миколаєва підготовлено та опубліковано Книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, Миколаївська область (Шитюк, 2008). У цьому ж році силами співробітників Державного архіву Миколаївської області видано збірник, до якого включено реєстр документів меморіального характеру з фондів архіву, які мають безпосереднє відношення до Голодомору 1932–1933 років (Левченко, 2008). 2015 року вийшла друком книга-каталог фотодокументальної виставки «Спротив геноциду» (Тилішак, 2015), підготовлена Українським інститутом національної пам'яті спільно із Галузевим державним архівом СБУ, Центром досліджень визвольного руху та Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 32-33 років в Україні. Докладний аналіз джерельної бази про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині зробила Н.М. Кузовова у статті «Документи про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині». В низці згаданих у публікації збірників документів

міститься інформація про населені пункти Миколаївщини (Кузова, 2021).

Проблема Голодомору знайшла своє відображення на районному рівні. Безпосередню участь у пошуку та підготовці матеріалів по Баштанському району, а також висвітленні проблеми на сторінках місцевої преси брала начальник архівного відділу Баштанської райдержадміністрації Людмила Чорна (Чорна, 2008). У 2008 році підготовлено і опубліковано дві книги про Голодомор на території Баштанського району. Основою видань є спогади очевидців – жителів Баштанщини, список жителів Баштанки, загиблих від голоду, інформація про виявлені місця поховання жертв, фотодокументи. Водночас висвітлення протестних настроїв з боку населення потребує додаткових зусиль з боку науковців через недостатню увагу до цієї проблеми на сьогодні.

Розділ 1. Тактика пасивного спротиву українського селянства. Виклад основного матеріалу варто розпочати з аналізу матеріалів карно-слідчих справ мешканців Баштанського району, в яких віддзеркалено найбільш характерні тенденції в настроениях, реакціях та діях представників тогочасного суспільства.

30 грудня 1932 року в селі Піски заарештовано Сердюка Олександра Самойловича 1884 року народження. Його обвинувачували в тому, що він приховав своє соціальне походження, коли у 1931 році отримував квиток кандидата у члени комуністичної партії. Також йому, як члену правління артіль «А. Марті», інкримінували підривну діяльність та зрив компанії з хлібозаготівлі – план виконали на 38%. Згідно із довідкою у матеріалах справи до 1918 року Олександр Самойлович мав власну землю – 12 гектарів, і орендну – 20 гектарів, 5 коней, 2 корови, весь необхідний сільськогосподарський реманент і одного найманого працівника. Станом на 1930–1931 рік за ним закріплено 16 гектарів надільної землі (в родині було 11 чоловік), 5 гектарів орендованої, з великої рогатої худоби залишилась одна корова. До артіль Олександр Сердюк вступив у 1930 році. 17 грудня 1932 року його звідти виключили. А 25 грудня того ж року на засіданні правління та активу колгоспу прийняли рішення про висилку ворожих елементів, зокрема Олександра Сердюка, за межі України «в далекі табори». У процесі допиту свідків та обвинуваченого стає очевидним, що Олександр Сердюк, який був членом правління та кілька місяців виконував обов'язки голови колгоспу, заради порятунку селян ігноровав звернення активістів, які повідомляли, що не всю кукурудзу та сіно зібрано з поля і вивезено. Він пояснював це колгоспникам бажанням вберегти частину врожаю від заготівельної компанії, щоб люди в селі не вмерли від голоду. Також на громадське харчування інколи в день списували

по 28 пудів (448 кг.) хліба з єдиною метою – залишити частину врожаю в селі. В результаті Олександра Сердюка за ст. 54-14 (контрреволюційний саботаж) КК УРСР засудили на 10 років концтаборів (Державний архів Миколаївської області, спр. 4346).

Інша справа мешканця села Христофорівка – Божко Григорія Івановича, є багато в чому показовою для цього періоду. Чоловік народився у 1903 році. На момент арешту у нього була дружина, якій виповнилось 30 років і двоє дітей – 3 і 6 років. Жив в батьківській хаті. До 1918 року родина мала 10 гектарів власної землі та ділянку, що орендували, площею 30 гектарів. Крім того, була велика рогата худоба – 10 голів, сільськогосподарський реманент. Допомігав поратися з господарством один найманий працівник. Після революції зменшилась площа орендованої землі до 4 гектарів, а також великої рогатої худоби – до 4 голів, залишилось 2 корови і 2 коня. Звісно, що не було і найманого працівника. У 1929 році Божко вступив до колгоспу. Але не надовго. 03.01.1933 року комісія, що складалася із членів колгоспу, провела обшук у Григорія Божко, в результаті якого вилучили 16 кг. кукурудзи та 25 кг. картоплі (в показах свідків міститься інформація, що акт комісії про виїмку є помилковим і насправді вилучили 64 кг. пшеничної та 58 кг. ячної муки). 17.01.1933 року проведено ще один обшук у Божко і його сестри, у останньої знайдено гвинтівку. 28.01.1933 року Григорія Івановича виключено з колгоспу, формулювання: розкрадач хлібу, класовий ворог, який проводив агітацію проти радянської влади та хлібозаготівлі. 29.01.1933 року – заарештовано. Згідно з матеріалами справи, Божко Григорій Іванович в розмовах із односельцями доводив інформацію, що їх грабують, вивозять із села весь хліб, а більшість худоби померла від нестачі фуражу, і така доля очікує всіх селян. Намагався організувати протести, звертався до жінок, щоб вони спільними зусиллями перекрили дорогу та не допустили вивозу хліба, або не виходили на роботу, доки експропрійований хліб не буде повернутий в достатній кількості до села. За висновком слідства Божко Григорію Івановичу винесли вирок за ст. 54-10 (пропаганда або агітація, що містить призови до повалення, підриву або послаблення радянської влади) КК УРСР – 3 роки у концтаборі (Державний архів Миколаївської області, спр. 706).

У справах інших односельців Божко, Якименко Івана Осиповича, Ковалю Прокопія Акимовича, Галушко Ігнатія Трофимовича та інших, звинувачення повторюються: «...Якименко агітував колгоспників проти виконання плану хлібозаготівлі, говорив, що план виконати неможливо, вивезли все борошно, а самі будемо чортів їсти... Виступав проти колгоспів...» (Державний архів

Миколаївської області, спр. 5592), «..Коваль вів антирадянську агітацію, наголошуючи, що колгоспи – це панщина... Заявляв, що довго радянська влада існувати не буде, тому що гірше банди, вони займаються виключно грабунками та насильством над народом...» (Державний архів Миколаївської області, спр. 2414), «..Галушко систематично займався антирадянською агітацією, говорив, що план хлібозаготівлі виконати неможливо...» (Державний архів Миколаївської області, спр. 1222).

Розділ 2. Спроби організації масових заворушень. Карно-слідча справа Федора Наумовича Подопригори, 1915 року народження, відрізняється від попередніх більш активною позицією обвинуваченого. Батько заарештованого молодого чоловіка, через складне матеріальне становище, руйнування суспільного ладу, у 1918 році переїхав разом із родиною з Миколаєва до с. Привільне Баштанського району та влаштувався працювати на кузні. Хлопець закінчив семилітню школу. Після школи працював кіномеханіком у Баштанці та намагався влаштуватися на завод «А. Марті» в м. Миколаєві. У квітні 1932 року, повертаючись з Миколаєва додому, Федір Подопригора на станції Н. Полтавка зустрівся із знайомим батька Іваном Никифоровичем Кипченко, який їхав з Кривого Рогу. Чоловік розповів йому, що робітники в цьому місті готуються до повстання проти радянської влади, яке має розпочатися 1 травня 1932 року. В розмові він намагався з'ясувати матеріальний стан працюючих в м. Миколаєві та їхні настрої. Через тиждень після цієї зустрічі Кипченко прийшов до будинку Подопригори та повідомив його про необхідність залучення до цього повстання селян. Із цією метою необхідно було підготувати та розповсюдити в селі листівки. Зразок звернення Кипченко залишив хлопцю. Цією інформацією хлопець поділився із своїми сімнадцятирічними друзями Федором Рижилом та Миколою Гончаренко, які походили із родин «заможних середняків». Хлопці, в наступні після розмови дні, написали кілька листівок та розповсюдили їх по селу (Державний архів Миколаївської області, спр. 3841:4). У справі міститься 6 листівок з деякими відмінностями в тексті. Всі вони написані від руки, печатними літерами та мають звернення до селян: «Селяни, чи довго ви будете терпіти цей кошмар. Довго ви будете пухнути з голоду. Довго ви будете мовчати на цих поганих комуністів, шкуродерів... які зараз все взяли до рук. Я думаю жити добре ніж погано. Але ви бажаєте жити погано мабуть, якщо не боретесь. Цей час зараз поганий і вас за шматок хлібу тягнуть на степ працювати від сходу до заходу... Все іде до загибелі, до голоду. Товариші селяни розбігайтесь з колгоспів, забирайте все своє та хазайнуйте... А коли ви розберетесь, то нам легше буде боротися з комуністами та іншими

карателями селян...» (Державний архів Миколаївської області, спр. 3841:5–10). Під час допиту Федір Подопригора повідомив, що після повернення Івана Кипченко з Кривого Рогу в колгоспах «Рада», «Червона Україна» та «Сталін» селяни почали з них забирати своїх коней. Після додаткових допитів хлопець зізнався, що йому ніхто не допомагав і листівки він сам написав та розкидав по селу 22 квітня 1932 року. 17 лютого 1933 року Ф. Подопригору на підставі ст. 54-11 (організаційна діяльність, направлена до підготовки або скоєнню контрреволюційних злочинів) КК УРСР вислано до концтабору терміном на 3 роки (Державний архів Миколаївської області, спр. 3841:50). Важко визначити, на якому етапі допитів хлопець говорив неправду. Але навіть якщо молода особа 17 років самотужки вирішила виготовити листівки та звернутися до селян із закликом протистояти владі комуністів, це говорить лише про активну громадянську позицію, об'єктивне бачення ситуації та намагання організувати протести проти тоталітарної влади.

Статті, які найчастіше зустрічається у подібних справах, це 54-10, 54-11, 54-14. Термін покарання – від 3 до 5 років в більшості випадків. Поряд із справами, де фігурує одна особа, зустрічається безліч колективних звинувачень. В одній із справ, в якій йдеться про антирадянську агітацію та контрреволюційну діяльність, що виразилась у небажанні віддавати власне зерно, проходить ціла родина: Горбулін Микита Гаврилович, 1867 р.н., Горбулін Іван Єфремович, 1912 р.н., Горбулін Олександр Єфремович, 1913 р.н., Горбулін Іван Микитович, 1911 р.н. Термін покарання – від 5 до 10 років (Державний архів Миколаївської області, спр. 6184).

Крім того, в Мар'ївській, Пісковській, Н. Іванівській, Н. Єгорівській і Мар'янівській сільрадах мали місце випадки, коли колгоспники масово відмовлялися працювати і йшли з поля під час весняних робіт. Неодноразово виявляли рукописні листівки, в яких містився заклик до непокори, повстання. У Баштанці 24 травня 1932 року – біля 50-ти жінок артілі «Комінтерна» зібралися разом і намагалися влаштувати демонстрацію – хотіли йти до райвиконкому та парткому вимагати хліба. Прийнятими заходами ця демонстрація не була допущена (Державний архів Одеської області, спр. 119).

Висновки. На основі проаналізованих карно-слідчих справ доходимо висновку, що, незважаючи на дії радянської влади, спрямовані на заборону та знищення будь-якої інформації з приводу Голодомору, певна частина населення намагалася цьому протистояти та поширювати об'єктивну інформацію на побутовому рівні про реальний стан речей та підштовхувати людей до усвідомлення масштабів трагедії, організації заворушень.

Водночас відсутність широкомасштабного, організованого руху опору проти дій радянської влади є наслідком попередніх процесів, що відбувались у перші десятиліття ХХ ст. Причому в ці роки, в першу чергу, гинули соціально активні представники українського народу, які потенційно могли виступити організаторами та координаторами масових, добре спланованих акцій протесту. У роки радянізації України продовжувався процес руйнації громадянського суспільства та «вимивання» потенційно небезпечних для влади громадян. До цього додається знищення міцного індивідуального сільського господарства, традиційного для України. Сукупність цих факторів підірвала можливості українського народу до широкомасштабного виступу та призвела до моральної деградації частини населення.

З іншого боку, беззаперечним є факт, що метою Голодомору 1932–1933 років було фізичне та моральне знищення волелюбного українського народу та помста за його непокірність. Ця теза є опосередкованим доказом наявності протестів із боку людей. Не було б протестів – не потрібно було б влаштовувати геноцид проти українського народу. Прямим свідцтвом того, що певна частина українців не готова була миритися з їх винищенням, є матеріали карно-слідчих справ. До останнього люди намагались опиратися, незважаючи на попередні значні втрати, розчарування, навіть знесилення. І це дає нам можливість вкотре усвідомити, що український народ – не мовчазна жертва, яка смиренно приймає несправедливість, знущання та катування.

Література:

1. Голодомор 1932–1933 рр. на Миколаївщині. Свідчать архівні документи. Т. 1. Реєстр документів меморіального характеру з фондів Державного архіву, які свідчать про причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 років у Миколаївській області / Ред. кол.: Л. Левченко (голова), Н. Колесник, М. Мельник, О. Серединський, Л. Климова; Укладачі: С. Чернова, М. Медчук, В. Нечитайло, О. Савінова. Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2008. 386 с.
2. Голодомор 1932–1933 рр. Народна правда. Баштанка: Студ. Макс, 2008. 115 с.
3. Голодомор. Баштанський район. Баштанка: Студ. Макс, 2008. 137 с.
4. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 706, арк. 25.
5. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 1222, арк. 10.
6. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 2414, арк. 11.
7. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 3841, арк. 44.
8. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 4346, арк. 24.
9. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 5592, арк. 16–17.
10. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 6184, арк. 1–28.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. П-11, оп. 1, спр. 119, арк. 111–113.
12. Кузовова Н. М. Документи про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині. *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 27–33. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-5>
13. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Миколаївська область / ред. кол.: О. М. Гаркуша, М. М. Шитюк, А. М. Бахтін, В. Д. Будак, Є. Г. Горбуров, В. В. Мельніченко, Л. Б. Євдокіменко, Л. П. Клименко, Л. Л. Левченко, С. С. Макаруч, Ю. М. Парамонов, А. В. Науменко, Г. Ф. Романовський, С. Г. Хотіна; авт. кол.: М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін, О. О. Баконецька, Є. Г. Горбуров, І. Т. Кішак, В. Ф. Кондрашов, І. Є. Ніколаєв; Український інститут Національної пам'яті, Миколаївська обласна державна адміністрація. Миколаїв: Вид-во «Шамрай», 2008. 864 с.
14. Соболев П. І. Шкільництво Миколаївщини в голодні 1932–1933 роки. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних і морально-психологічних наслідків*. Київ-Нью-Йорк, 2003. С. 364–375.
15. Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів-Київ : Часопис, 2015. 80 с. URL: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf
16. Чорна Л. Голодомор 1932–1933: факти, події. URL: <http://bashtanka.pp.net.ua/publ/179-1-0-337>
17. Шитюк М. М., Горбуров К. Є. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудими, 2007. 249 с.

References:

1. Levchenko, L. (ed.) (2008). Holodomor 1932–1933 rr. na Mykolaivshchyni. Svidchat arkhivni dokumenty. T. 1. Reiestr dokumentiv memorialnoho kharakteru z fondiv Derzhavnoho arkhivu, yaki svidchat pro prychyny, perebih ta naslidky Holodomoru 1932–1933 rokiv u Mykolaivskii oblasti [The Holodomor of 1932–1933 in the Mykolayiv region. Archival documents testify. Vol. 1. Register of documents of memorial character from the funds of the State Archives, which testify to the causes, course and consequences of the Holodomor of 1932–1933 in the Mykolayiv region]. Mykolaiv: TOV «Firma «Ilion», 386 p. [in Ukrainian].

2. Holodomor 1932–1933 gg. Narodna Pravda [The Holodomor of 1932-1933. People's Justice]. (2008). Bashtanka, Studiia Maks, 115 p. [in Ukrainian].
3. Holodomor. Bashtanskyi raion [The Holodomor. Bashtansky district]. (2008). Bashtanka, Studiia Maks, 137 p. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 706, ark. 25. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 1222, ark. 10. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 2414, ark. 11. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 3841, ark. 44. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 4346, ark. 24. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 5592, ark. 16-17. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 6184, ark. 1-28. [in Ukrainian].
11. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO) [State Archives of Odessa region (DAOO)]. F. P-11, op. 1, spr. 119, ark. 111-113. [in Ukrainian].
12. Kuzovova, N. M. (2021). Documents on the holodomor of 1932–1933 in the Kherson Region [Documents on the Holodomor of 1932–1933 in the Kherson Region]. *South Archive (Historical Sciences)*, no. 34, pp. 27–33. Retrieved from : <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-5> [in Ukrainian].
13. Shytiuk, M. M. (ed.) (2008). Natsionalna knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. Mykolaivska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Mykolaiv region]. Mykolaiv: Vyd-vo «Shamrai», 864 p. [in Ukrainian].
14. Sobol, P. I. (2003). Shkilnytstvo Mykolaivshchyny v holodi 1932–1933 rokiv [Schooling of Mykolayiv region in the famine of 1932–1933]. *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politologichnyi analiz sotsialno-demografichnykh i moralno-psykholohichnykh naslidkiv*. Kyiv-Niu-Iork, pp. 364–375. [in Ukrainian].
15. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty (2015). Sprotiv henotsydu. Knyha-kataloh vystavky [Against genocide. Exhibition book-catalog]. Lviv-Kyiv: Chasopys, 80 p. Retrieved from : http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf [in Ukrainian].
16. Chorna, L. (2008). Holodomor 1932-1933: fakty, podii [The Holodomor of 1932-1933: facts, events]. Retrieved from : <http://bashtanka.pp.net.ua/publ/179-1-0-337> [in Ukrainian].
17. Shytiuk, M. M., Horburov, K. Ye. (2007). Mykolaivshchyna v holodnykh 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokakh [Mykolayiv region in the famine years 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudymy, 249 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.12.2021
The article was received 14 December 2021

УДК [930.2:323.1]:[81'373.21:070]:(477.83/.86:438)"1923/1939"
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-36-2

ПОНЯТТЯ «ЗАХІДНА УКРАЇНА» ТА ЙОГО «НАЦІОНАЛІЗУЮЧА» ФУНКЦІЯ В ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ «ДІЛО» (1923–1939 РР.)

Мельник Роман Станіславович,
аспірант кафедри історії
Українського католицького університету
melnyk@ucu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-3935-6130

Метою цієї статті є дослідити вживання терміна «Західна Україна» / «західноукраїнські землі» як «базового/ключового поняття» у дискурсі львівської газети «Діло» та середовища Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) у 1923–1939 рр.

У статті застосовано **методологію** «історії понять» (*conceptual history* / *Begriffsgeschichte*) за Р. Козелеком та Я. Іфверсеном. Стаття зосереджується на конкретному аспекті вживання цього терміна, а саме його «націоналізуючої» функції в контексті відносин із польською державою. Для ширшого порівняльного контексту у статті коротко залучено також український націоналістичний, польський та радянський дискурси, а також застосовано стенограми засідань Сейму Польської республіки.

Стаття демонструє, що після рішення Ради послів Антанти про визнання суверенітету Польської республіки над Східною Галичиною в 1923 р. термін «Західна Україна» в українському національному, а також радянському, дискурсах набув нового географічного наповнення, позначаючи простір всіх українських земель Польщі. Водночас із висуненням постулату про «автономію західноукраїнських земель» цей термін знову набув політичного звучання.

У статті показано, що поняття «західноукраїнські землі» використовували з метою підкреслити національний характер українських територій Польщі, протиставити його політиці польської держави та пов'язати цей простір із Великою/Радянською Україною. Через таке змістове наповнення цей термін викликав гостру полеміку між українським та польським дискурсами, зокрема в стінах парламенту. Водночас зі зміною політичних орієнтацій у 1930-х рр. використання поняття «західноукраїнські землі» у політичних деклараціях УНДО та «Діла» поступово зменшувалось.

Дослідження доходить **висновку**, що термін «західноукраїнські землі» став «базовим/ключовим» поняттям в міжвоєнному українському дискурсі і ніс певні політичні конотації. Саме ця його «націоналізуюча» функція та спричинена нею гостра дискурсивна роль цього терміна стала причиною поступової відмови від його використання на вищому політичному рівні.

Ключові слова: Західна Україна, УНДО, газета «Діло», Польська республіка, міжвоєнний період, історія понять.

THE TERM “WESTERN UKRAINE” AND ITS “NATIONALIZING” FUNCTION IN THE DISCOURSE OF THE NEWSPAPER “DILO” (1923–1939)

Melnyk Roman Stanislavovych,
Ph.D. student at the Department of History
Ukrainian Catholic University
melnyk@ucu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-3935-6130

The **purpose** of this article is to investigate the use of the term “Western Ukraine” / “Western Ukrainian lands” as a “basic/key concept” in the discourse of Lviv’s newspaper “Dilo” and the environment of the Ukrainian National Democratic Union (UNDO) in 1923–1939.

The study applies the **methodology** of “conceptual history” (*Begriffsgeschichte*) according to R. Koselleck and J. Iversen. The article focuses on a specific aspect of the use of this term, namely its “nationalizing” function in the context of relations with the Polish state. For a broader comparative context, the article also briefly describes Ukrainian nationalistic, Polish, and Soviet discourses, as well as transcripts of sessions of the Sejm of the Polish Republic.

The article shows that after the Entente Council of Ambassadors’ decision of 1923 to recognize the sovereignty of the Second Polish Republic over Eastern Galicia, the term “Western Ukraine” acquired a new geographical meaning in Ukrainian national and Soviet discourses, denoting the territory of all Ukrainian lands in Poland. Simultaneously, with the postulate of “autonomy of the western Ukrainian lands”, this term regained its political tone.

The article shows that the term “Western Ukrainian lands” was used to emphasize the national character of the Ukrainian territories of Poland, to oppose it to the policy of the Polish state, and to connect this area with Greater / Soviet Ukraine.

Because of such political connotation, this term provoked a sharp controversy between the Ukrainian and Polish discourses, in particular within the parliament. At the same time, with the change of political orientation in the 1930s, the use of the term “Western Ukrainian lands” in the political declarations of the UNDO and “Dilo” gradually decreased.

The study **concludes** that the term “Western Ukrainian lands” became a “basic / key” concept in the interwar Ukrainian discourse and contained certain political connotations. This term’s “nationalizing” function and its sharp discursive role have led to the gradual refusal of its use at the highest political level.

Key words: Western Ukraine, UNDO, Dilo newspaper, Second Polish Republic, interwar period, conceptual history.

Вступ. Поняття «Західна Україна»/«західно-українські землі» широко застосовується в українській історіографії та політології, однак за своїм значенням є досить амбівалентним і залежно від контексту та періоду, про який йдеться, може набувати різних значень, включаючи до себе ті чи інші землі. Традиційно до «західноукраїнських земель» зараховують ті українські території, що протягом XIX–XX ст. (до 1939 р.) не належали до Російської імперії та Радянського Союзу. Зокрема, так визначають цей термін Я. Грицак (Грицак, 2019: 340), І. П. Химка (Himka, 1992), Я. Верменич (Верменич, 2005).

Однак досі вживання цього терміна не дочекалось окремого предметного дослідження – не лише його значення в конкретному періоді та контексті, але й використання його у політичних дискурсах. Відтак основною **новизною** цієї статті є спроба предметно дослідити вживання терміна «Західна Україна» та застосувати до його вивчення **методологію** історії понять (*conceptual history / Begriffsgeschichte*), як її визначили Р. Козелек (Koselleck, 2011) та Я. Іфверсен (Ifversen, 2011).

Метою цієї статті є дослідити використання терміна «Західна Україна» як «базового/ключового поняття» українського політичного дискурсу у міжвоєнній Польській республіці. Основними **завданнями** статті буде визначити, які значення набував термін «західноукраїнські землі», які політичні сенси він акумулював і з якою дискурсивною метою його могли використовувати у публічному дискурсі. Ця стаття зосереджується на конкретному аспекті вживання цього поняття, а саме «націоналізуючої» складової частини його значення, зокрема в контексті відносин із польською державою.

Основним **джерелом** для цього дослідження слугуватиме газета «Діло» – неофіційний орган Української народно-трудової партії (УНТП), а з 1925 р. – створеного на її базі Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО), яке залишалось найвпливовішою українською партією в Галичині до 1939 р. (Зайцев, 2002; Кугутяк, 2002; Szumilo, 2007).

Політичне та географічне значення «Західної України»

Саме поняття «західноукраїнських земель» виникло приблизно на межі XIX–XX ст., коли приналежні до Австро-Угорщини Галичина, Буковина та Закарпаття були усвідомлені в українському

дискурсі як частина єдиного українського національного простору (Hibel, 2014: 249–254). Вже 1918 р. цей термін став державною назвою, коли українці на цих землях проголосили *Західноукраїнську Народну Республіку* (ЗУНР).

Щоправда, уряд ЗУНР зумів встановити контроль лише над територією Східної Галичини і саме за неї в наступні роки вів військову й дипломатичну кампанію з Польською республікою. Створені 1919 р. збройні сили ЗУНР отримали назву *Галицької Армії*, а в 1920 р. уряд ЗУНР висунув гасло самостійної *Галицької* республіки, відмовившись від претензій на інші «західноукраїнські» землі. Тож на початку 1920-х рр. поняття «Західна Україна», попри наявність «західноукраїнського» уряду, відійшло на задній план політичного дискурсу, поступаючись місцем терміну «Галичина».

Після рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною регіон знову, після 1918 р., опинився в межах однієї держави з іншими українськими територіями. Ці території склались з чотирьох регіонів: Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, а сукупно називались «*північно-західними землями*».

Зміна політичної ситуації понесла за собою зміну в географічній термінології. Протягом наступних тижнів після рішення Антанти газета «Діло» послідовно засуджувала попередню політичну ізоляцію свого регіону порівняно «з *рештою західних земель України*», закликала провести політичну та інституційну «уніфікацію *західно-українських земель*», зокрема об’єднати економічні та культурні установи «з *всіх наших західних земель*: Сх. Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся» (Діло, 1923, № 1: 1; Громадський вісник¹, 1923, № 65: 1; Діло, 1923, № 4: 4). Формулювання «з *рештою*» показує, що Східна Галичина залишалась частиною згаданих «західних земель», а саме поняття географічно охоплювало ширші терени. Водночас формулювання «всіх» підказує, що до цих «західних земель» належали *лише* перераховані українські землі, які належали до Польщі.

Надалі, протягом усього міжвоєнного періоду, в абсолютній більшості публікацій в «Ділі» цей

¹ Протягом січня-березня 1923 р. редакція «Діла» видавала газету під цією зміненою назвою

термін позначав саме сукупність усіх українських земель Польщі. Лише зрідка термін «західноукраїнські землі» міг позначати виключно Галичину – переважно в контексті спадщини ЗУНР, зокрема називаючи галицьку еміграцію «західноукраїнською» (Діло, 1923, № 164: 2; Діло, 1928, № 81: 1). Зрідка також цей термін міг позначати усі українські території за межами УРСР, охоплюючи і Буковину з Закарпаттям (Діло, 1924, № 84: 2). Однак такі згадки були радше винятками.

Поняття «західноукраїнських земель» після рішення Антанти 1923 р. знову підлаштовувалось до державних кордонів і набувало радше політичної, аніж суто географічної інтерпретації. Водночас, фігуруючи поруч із закликами до уніфікації та об'єднання, воно набувало нового політичного звучання.

Наприкінці квітня 1923 р. «Діло» висунуло ідею «автономії Західних українських земель», політичне управління якою мали передати «соймови західних українських земель» (Діло, 1923, № 18: 1). Гасло «західноукраїнської» автономії у складі Польщі було прийняте на з'їзді УНТП як програма партії і стало головним постулатом всього політичного дискурсу «Діла» протягом 1923 р.

У травні 1923 р. редакція «Діла» підтримала ідею, висунуту на народному з'їзді у Холмі, про потребу скликання «національного конгресу західно-українських земель» (Діло, 1923, № 52: 1), а трохи згодом комітет УНТП запропонував обрати на майбутньому конгресі «Верховну Українську Раду західно-українських земель» (Діло, 1923, № 175: 2). Жодна з тих ідей так і не була втілена, але тут важлива термінологія, якою ті ідеї позначали: якщо на з'їзді у Холмі пропонували скликати конгрес з (дослівно) «Галичини, Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя» (Szumilo, 2007: 112), то у дискурсі «Діла» та УНТП послідовно говорили про «західноукраїнські землі».

«Діло» не лише надавало цьому терміну нового політичного звучання, але й часом умисно дописувало його там, де первісно його не було. До прикладу, в червні 1923 р. депутат сейму Самійло Підгірський говорив з трибуни, згідно зі стенограмою, про проблеми та потреби території та населення, «яке ми репрезентуємо», перерахувавши всі п'ять українських регіонів Польщі (SSPSR (42), 1923: 66). Натомість згідно з репортажем «Діла» він згадував про проблеми та потреби «західноукраїнських земель» та «західних Українців» (Діло, 1923, № 51: 1). За змістом оригінальні слова Підгірського та їх переказ «Ділом» були ідентичними – докорінно відрізнялась лише географічна термінологія.

Це демонструє, що «Діло» могло умисно дописувати термін «західноукраїнські землі» там, де його первісно не було, а отже, цілеспрямовано використовувати цей термін з певними

політичними цілями. «Західноукраїнські землі» стали не лише актуальною політичною категорією, але й певним *інструментом* у політиці провідної галицької газети – а отже, мали виконувати певні функції у політичному дискурсі.

«Націоналізуюча» функція «Західної України»

Як вже сказано, термін «Західна Україна» поєднував різні, доти ізольовані, українські регіони Польщі в єдиний політичний простір. Та крім цього, однією з головних його *функцій* було наголосити на національному характері цього простору. Цієї мети досягали двома способами.

З одного боку, за допомогою цього терміну підкреслювали єдність українських земель у Польщі з українськими територіями над Дніпром. Цього досягали, зокрема, звертаючись до дихотомії «західна/східна Україна». До прикладу, ще в 1923 р. в газеті опублікували звернення «До Українського Громадянства Західних Українських Земель», у якому закликали підтримати матеріально «емігрантів з Придніпрянщини» і таким чином допомогти «засипати ту прірву, яку викликано штучно, між *східною і західною* Україною» (Діло, 1923, № 88: 4). Редакція закликала «західних українців» до національної солідарності зі «східними», а самі ці терміни покликані були наголосити не так на прірві, як радше на штучності її походження, а отже, на природній єдності обох частин України.

З іншого боку, цим терміном протиставляли національний характер цих територій політиці польської держави, а часом й самої «приналежності до *Польщі західно-українських територій*» (Діло, 1924, № 65: 1; Діло, 1930, № 229: 1; Діло, 1927, № 202: 1). В межах польської держави термін «західно-українські землі» був покликаний також відрізняти українські території від етнічно польських земель, або «корінної Польщі» (Діло, 1926, № 116: 4).

Крім того, поняття Західна Україна часто використовували у протиставленні до політики польської держави в питаннях освіти (Діло, 1926, № 224: 1; Діло, 1927, № 281: 1), а також в контексті польської «колонізації на західно-українській національній території» (Діло, 1926, № 265: 5), яка мовляв мала на меті «створення польської твердині в самому осередку західно-українських земель» (Діло, 1927, № 85: 1) тощо. Під час парламентських виборів 1928 р. «Діло» нарікало, що провідні місця у виборчих комісіях влада обсадила «на Зах. Україні виключно поляками» (Діло, 1928, № 3: 1). В обох випадках термін підкреслював несправедливість колонізації чи перебування поляків на посадах у «Західній Україні».

Крім «Діла» та середовища УНТП/УНДО, таке вживання «західноукраїнської» термінології було притаманне також двом радикальним

дискурсам – українському націоналістичному та радянському, зокрема дискурсу українських комуністів в Польщі.

У вересні 1923 р. Комуністична партія *Східної Галичини*, яка діяла ще з 1919 р., переформатовувалась у Комуністичну партію *Західної України* (КПЗУ) і поширила свою діяльність на *всі* українські території Польщі (Radziejowski, 1983: 20). «Західноукраїнські» комуністи теж декларували єдність українських територій Польщі з Великою/Радянською Україною, стояли у ще гострішій опозиції до польської держави і також брали на озброєння «західноукраїнську» термінологію. В абсолютній більшості публікацій з газети «Вісти», головного органу ВУЦВК УСРР, зокрема тих, які цитувало «Діло», домінувала риторика про «західно-українські робітничі маси», «революційні сили Західної України» тощо (Діло, 1926, № 275: 1; Діло, 1928, № 17: 2; Діло, 1935, № 218: 2; Вісти ВУЦВК, 1925, № 86: 1; Вісти ВУЦВК, 1925, № 136: 2). Самих представників КПЗУ та терен їхньої діяльності, навіть опонуючи їхній політиці, «Діло» розміщувало «на західно-українських землях» (Діло, 1927, № 38: 1). Так, наприклад, редакція звинувачувала комуністів, які «працюють на західно-українських землях», у свідомій неправді про «український національний табір на західно-українських землях» (Діло, 1929, № 276: 1). Український національний табір, який репрезентувало «Діло», і комуністичні сили, яким воно опонувало, за риторикою редакції, оперували на тих самих теренах.

В органі Української військової організації (УВО) «Сурма» також в більшості публікацій домінували згадки про «Західну Україну» в значенні всіх українських земель Польщі як простір революційної боротьби за українську державність (Сурма, 1931, № 1: 1). Орган УВО також часто використовував дихотомію «Західна/Східна Україна» (Сурма, 1931, № 10-11: 2; Сурма, 1931, № 5-6: 5) і також писав про «гнет Польщі на Західних Українських Землях» (Сурма, 1927, № 2:1).

У відповідних конотаціях «західноукраїнську» термінологію вживали і в польських публікаціях. Як стверджує К. Гібель, в більшості міжвоєнних польських публікацій поняття «Західна Україна» вживалось у лапках або з означенням «так звана» (Hibel, 2012: 491). Така риторика була найбільше притаманна представникам правих та консервативних польських сил. До прикладу, краківський «Czas», один з головних речників польського консерватизму, протестував проти «роблення на наших землях «Західної України» (Czas, 1928, № 144: 2), а Станіслав Гломбінський, один з лідерів польського націоналістичного руху в Галичині, називав Андрея Шептицького (цитата за «Ділом») «будівничим «Західної України» в Сх. Галичині» (Діло, 1938, № 195: 3). «Західна Україна»

польським авторам асоціювалась в першу чергу з колишньою ЗУНР і відповідно поставала переважно як певний нелегітимний, навіть сепаратистський державний проєкт, який українці намагались створити на території польської держави (Droga, 1929, № 9), а його творці, словами львівської газети «Słowo Polskie» – як «сепаратичний “західно-український” табір» (Słowo Polskie, 1931, № 80: 1; Діло, 1924, № 65: 3).

Дискусії навколо «Західної України» в сеймі

Обидві візії, українська та польська, «Західної України» стикались у стінах польського сейму, де до 1928 р. були представлені лише українці з північно-західних земель. Частина з них протягом каденції пристала до комуністичного табору, частина – до галицького націонал-демократичного, а деякі утворили власні партії. Усі три категорії послуговувались з парламентської трибуни західноукраїнською термінологією з відповідними конотаціями.

Так, до прикладу, волинський посол Сергій Хруцький, згодом член УНДО, дорікав польським соціалістам, що ті не «визнають право самовизначення народів для Західної України» (SSPSR (158), 1924: 31). Посол Андрій Пащук, член КПЗУ, обурювався, що «землі Західної України та Західної Білорусі» трактуються польською державою як «колонії та сфери впливу» (SSPSR (228), 1925: 30). Його колега Павло Васиньчук, один з засновників партії «Сель-Союз», нагадував польським парламентарям, що «частина України, Західна Україна, є під Польщею, а друга частина є тепер радянською союзною державою» (SSPSR (309), 1926: 75). Броніслав Тарашкевич, представник Комуністичної партії Західної Білорусі (КПЗБ), заявляв у сеймі, що «Західна Білорусь і Західна Україна є збройним насиллям відірвані від своїх материнських республік» (SSPSR (146), 1924: 31).

Усі чотири наведені цитати походять від людей з різних політичних угруповань – усі чотири, однак, зображають «Західну Україну» у доволі спільному руслі: як частину суцільної національної території, єдину зі своїм національним коренем за польсько-радянським кордоном, насильно від нього відірвану, врешті як повноцінний суб'єкт, що має право до самовизначення.

Така риторика у стінах польського сейму викликала обурення в польських парламентарів, яке зазвичай проявлялось вигуками з залу на кшталт «Що це за західна Україна?» під час промов українських послів (SSPSR (228), 1925: 30).

Найгучніший інцидент виник в 1928 р., коли після чергових виборів до сейму вперше потрапили українські послы з Галичини. 15 червня посол Михайло Західний, єдиний представник радянськфільської Української партії праці (УПП), протестував проти заборони промовляти з сеймової трибуни українською мовою і оголосив

себе «представником безоглядного українського націоналізму» і «репрезентантом Західної України». Після цього його перебив маршалок Ігнацій Дашинський, заявивши, що Західна Україна лежить на схід від Збруча, між Збручем і Києвом, і що він вперше чує, щоб той був послом звідти. Посол Західний, мовляв, здобув мандат на території на захід від Збруча, «а це не Західна Україна, лише *Малопольща*» (SSPSR (24), 1928: 7). Він згодом пояснив, що не дозволить, аби в стінах парламенту територію Польщі називали частиною сусідньої держави, адже та може трактувати такі випадки в сеймі як зазіхання на її землі.

Одразу після промови Західного до трибуни вийшов посол Дмитро Паліїв – представник «радикального» крила УНДО, і від імені української фракції заявив, що «цей і лише цей термін [«Західна Україна»] ми вживаємо і означає він не наддніпрянську Україну, що належить тепер до Союзу Соціалістичних Республік, а *власне Західну Україну* – це означає ті українські землі, які Польща попри їхню волю, попри волю всього українського народу до себе прилучила». Паліїв додав, що «ніколи не дамо собі вирвати цього означення і завжди ця цілість становитиме для нас *Західну Україну*, яка жадає до з'єднання зі *східною Україною*, аби становити з нею цілість» (SSPSR (24), 1928: 7).

Виступ Паліїва відбувся миттєво після суперечки між Дашинським та Західним, тож невідомо, чи встиг він узгодити зміст сказаного зі своєю фракцією, від імені якої говорив, чи це була його власна спонтанна ініціатива. Показово, що його промову з такою гучною заявою «Діло», фактичний орган УНДО, не передрукувало. «Діло» у відповідь на інцидент лише засуджувало позицію маршалка, полемізувало із терміном «Малопольща» і заявляло, що «там, де живе український нарід, не може бути в національному розумінні ніщо інше, тільки Україна, в даному випадку – *західна*». Редакція вважала, що цієї назви цілком достатньо, щоб засвідчити «її [Західної України] політичну *відокремленість* від Східної України, державно-політично від *Радянської України*» (Діло, 1928, № 141: 1). Термін «Західна Україна», який у дискурсі самого «Діла» зазвичай наголошував національну *єдність* українських територій по обидва боки польсько-радянського кордону, при необхідній кон'юнктурі, коли вартувало відмежуватись від надміру гострих закидів, навпаки міг свідчити про їх державну *відокремленість*.

Так чи інакше, дискусії в стінах сейму демонструють, що термін «Західна Україна», який після 1923 р. набув нового політичного звучання – і в українському національному, і в комуністичному дискурсах – став гострим дискусійним поняттям. Ця його гостра дискусійність напругу витікала із політичних національних конотацій,

з якими його вживали і на сторінках преси, і з сеймовою трибуни.

Від «Західної України» до «Галицько-Волинської Землі»

Ще протягом 1920-х рр. у сеймі термін «Західна Україна» найпослідовніше використовували представники лівих сил – КПЗУ та Сель-Робу. Представники УНДО, від імені якого Д. Паліїв склав своєрідну «присягу на вірність» «Західній Україні» – як самому поняттю, так і ідеї, закладеній у це поняття, також використовували цей термін з трибуни протягом другої каденції (1928–1930 рр.), однак рідше (SSPSR (12), 1928: 69; SSPSR (19), 1928: 87).

Ситуація однак змінилась після дострокових парламентських виборів 1930 р., які збіглись в часі з «пацифікацією» в Східній Галичині. Після того як ситуація в регіоні досягла точки кипіння, в УНДО перебрала вплив поміркованіша фракція, яка стала шукати можливостей компромісу із державою, до якої досі партія стояла в різкій опозиції (Szumilo, 2007: 169–170). Пошук компромісу втілювався у т.зв. політиці «нормалізації» відносин з польським урядом та суспільством, яку УНДО оголосила в 1935 р. Це, ймовірно, вплинуло і на географічну термінологію її представників у сеймі. У сеймі третьої каденції (1930–1935 рр.) вже не було комуністів та їх сателітів, тож регулярні згадки про «західноукраїнські/білоруські трудящі маси» зникли зі стенограм сеймових засідань. Регулярно користуватись цим терміном продовжували лише послі від Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), зокрема Михайло Матчак (SSPSR (108), 1934: 39; SSPSR (142), 1935: 111).

«Західну Україну» у виступах представників УНДО заступив більш нейтральний термін «*українські землі в Польщі*». Цей термін також стверджував національну приналежність цієї території, однак втрачав «соборницьку» складову пов'язання зі «східною», на той час Радянською Україною. Це поняття також викликало кілька разів зауваження від польських послів у сеймі, які вважали східну частину своєї держави польськими, а не українськими землями (SSPSR (73), 1930: 55; SSPSR (103), 1933: 98), однак назагал його вживання в стінах сейму, вочевидь, радше акцептували.

Прагнення до компромісу з державою та зміна термінології могли бути зумовлені також подіями в «східній» Радянській Україні (Szumilo, 2007: 187–189). Після початку масового терору та Голодомору бути мешканцем «українських земель *Польщі*», ймовірно, видавалось не гіршою перспективою, ніж мешканцем «*західно-українських земель*», які передбачали наявність земель *східноукраїнських*, на той час сталінських, з якими за логікою вони мали з'єднатися.

В обох варіантах окреслені землі залишались «українськими», проте зміна придатку «західно-» на слово «Польщі» могло свідчити про те, в складі якої держави на цей момент воліли перебувати ті, хто цю назву вживав.

Зміна термінології помітна також у проєктах національної автономії для українців в межах Польщі, які кілька разів виринали протягом міжвоєнного двадцятиліття.

Після того як у квітні 1923 р. редакція «Діла» висунула резолюцію про «автономію західно-українських земель», УНДО повернулось до ідеї автономії лише в 1932 р., коли голова партії Дмитро Левицький з сеймової трибуни заявив, що автономія має охоплювати «всі українські землі в межах польської держави» (Діло, 1932, № 247: 1). У 1934 р. сенатор Антін Горбачевський, представник поміркованого крила партії, виніс на розгляд сенату питання територіальної автономії «для земель, заселених у більшості українським народом» (Діло, 1934, № 338: 1). Таке максимально нейтральне формулювання уникало зайвого акценту на національній приналежності цієї території.

На сторінках самого «Діла» ідею автономії в 1930-х рр. аналогічно здебільшого називали «автономією українських земель в межах Польщі» (Діло, 1935, № 328: 1; Діло, 1932, № 77: 1) чи рідше «автономією для земель з українським населенням в Польщі» (Діло, 1938, № 274: 1; Діло, 1934, № 339:1). Термін «західноукраїнські землі» вживали в контексті автономії лише, коли її потребу виводили із загальноукраїнського контексту. Так, в 1932 р. газета переконувала, що ідея автономії не суперечить дальшій меті здобуття національної незалежності, адже «автономія є *краєвою західно-українською* справою, а державна самостійність є *справою соборною*» (Діло, 1932, № 185: 1).

На початку грудня 1938 р. представництво УНДО внесло до сейму проєкт конституції майбутньої автономії під назвою «Проект конституційного закону *Галицько-Волинської Землі*» (Діло, 1938, № 275: 9). Проєкт передбачав створення у Львові Сейму Галицько-Волинської Землі та Ради міністрів Галицько-Волинської Землі (Szumilo, 2011: 106-121). Витоки ідеї висунути проєкт автономії саме з такою назвою наразі не досліджені. Сам цей термін напряду поєднував два основні українські регіони Польщі і частково нав'язував до середньовічного державного утворення на цих землях.

У називанні автономістичних проєктів, висунутих середовищем «Діла» та УНДО протягом

перебування в складі Польської республіки, можна помітити певну еволюцію сенсів. Поняття «західноукраїнських земель» (1) об'єднувало всі українські території Польщі, (2) визначало національний характер цієї території, (3) протиставляло його польській державі і (4) передбачало майбутнє об'єднання зі «східноукраїнськими» землями. Поняття «українських земель Польщі» теж об'єднувало регіони українських земель, все ще стверджувало їх національний характер, проте вже визнавало їх приналежність до польської держави, а перспективу майбутнього об'єднання з українськими землями поза межами Польщі щонайменше упускало з виду. Поняття «галицько-волинської землі» наголошувало єдність обох регіонів, проте упускало їхній національний характер. Із чотирьох функцій, які виконувала назва автономічного утворення, пропонованого галицькими націонал-демократами в 1923 р., в назві аналогічного утворення з 1938 р. залишилась лише одна – ствердження єдності двох українських регіонів Польщі.

Західноукраїнський простір, окреслений в українському дискурсі ще на початку 1920-рр., зберігав свою політичну актуальність аж до кінця 1930-х рр. Однак його позначення протягом цього часу змінювалось згідно з актуальною політичною кон'юктурою, виявляючи тенденцію до пом'якшення щодо позиції держави.

Висновки

Термін «західноукраїнські землі» став одним із «базових/ключових» географічно-політичних понять в міжвоєнному українському дискурсі – як національному, так і комуністичному. Географічно після 1923 р. він охоплював усі українські території Польщі, а політично – стверджував їх національний характер, пов'язував їх зі «східною» Великою/Радянською Україною та ставив під сумнів їх приналежність до Польської республіки. Саме ця його «націоналізуюча» функція стала підставою до гострої полеміки між українським та польським дискурсами, зокрема в стінах парламенту, довкола цього терміна. Водночас саме ця функція і викликана нею дискусійність терміна спричинила поступову відмову українських поміркованих політиків, зокрема УНДО та газети «Діло», від його використання на вищому політичному рівні протягом 1930-х рр. Вживання терміну «західноукраїнські землі» напряду залежало від політичних інтенцій творців дискурсу та політичних обставин, що на ці інтенції впливали.

Література:

1. Czas. Kraków. 1928. № 144.
2. Droga. Warszawa. 1929. № 9.
3. Hibel, K. „Wojna na mapy”, „wojna na słowa”. Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. Münster : LIT Verlag, 2014. 292 с.

4. Hibel, K. Od „Małopolski Wschodniej” do „Ukrainy Zachodniej”. Geneza, rozwój oraz zakres funkcjonowania w języku polskim nazw geograficznych odnoszących się do „Galicji Wschodniej” w latach 1918–1939. *Slavia Orientalis*. 2012. T. 61. № 4. C. 475–510.
5. Himka, J.-P. Western Ukraine between the Wars. *Canadian Slavonic Papers*. 1992. T. 34. № 4. C. 391–412.
6. Ifversen, J. About Key Concepts and How to Study Them. *Contributions to the History of Concepts*. Berghahn Books, 2011 T. 6. № 1. C. 65–88.
7. Koselleck, R. Introduction and Prefaces to the Geschichtliche Grundbegriffe. *Contributions to the History of Concepts*. Berghahn Books, 2011 T. 6. № 1. C. 1–37.
8. Radziejowski, J. The Communist Party of Western Ukraine, 1919–1929. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1983. 224 c.
9. *Słowo Polskie*. Lwów. 1931. № 80.
10. *Sprawozdanie Stenograficzne z ... Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu ...* (SSPSR). Warszawa : 1923 (№ 42), 1924 (№ 146, 158), 1925 (№ 228), 1926 (№ 309), 1928 (№ 12, 19, 24, 28), 1930 (№ 73), 1933 (№ 103), 1934 (№ 108), 1935 (№ 142).
11. Szumiło, M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939). Warszawa : Neriton, 2007. 324 c.
12. Szumiło, M. Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej. *Rocznik Lubelski*. 2011. № 37. C. 106–121.
13. Верменич Я.В. Західна Україна, як термін. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Ї* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zakhidna_Ukr_termin.
14. *Вісник ВУЦВК*. Харків, 1925. № 86, 136.
15. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної нації. Київ : Yakaboo, 2019. 656 с.
16. *Громадський вісник*. Львів, 1923. № 65.
17. *Діло*. Львів : 1923 (№ 1, 4, 18, 49, 51, 52, 88, 164, 175), 1924 (№ 54, 65, 84, 260), 1926 (№ 116, 224, 265, 275), 1927 (№ 38, 85, 202, 281), 1928 (№ 3, 17, 81, 141, 144), 1929 (№ 276), 1930 (№ 229), 1932 (№ 77, 185, 247), 1934 (№ 338, 339), 1935 (№ 218, 328), 1938 (№ 195, 274, 275).
18. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925). *Україна модерна*. 2002. № 7. С. 69–90.
19. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. I. Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2002. 536 с.
20. Політична історія України. XX століття: у 6 т. Київ : Генеза, 2003. Т. 5 : Українці за межами УРСР (1918–1940) / керівник тому В.П. Трошинський. 720 с.
21. *Сурма*. Берлін, 1927. № 2. Каунас, 1931. № 5-6, 10-11.

References:

1. *Czas* [Time]. Cracow : 1928 (No. 144). [In Polish].
2. *Droga* [Way]. Warsaw : 1929 (No. 9). [In Polish].
3. Hibel, K. (2012) Od “Małopolski Wschodniej” do “Ukrainy Zachodniej”. Geneza, rozwój oraz zakres funkcjonowania w języku polskim nazw geograficznych odnoszących się do “Galicji Wschodniej” w latach 1918–1939 [From “Eastern Lesser Poland” to “Western Ukraine”. Genesis, development, and scope of functioning in Polish of geographical names referring to “Eastern Galicia” in 1918–1939]. *Slavia Orientalis*. Vol. 61, No. 4, pp. 475–510. [In Polish].
4. Hibel, K. (2014). “Wojna na mapy”, “wojna na słowa”. Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym [“War on maps”, “war on words”. The onomastic and intercultural aspects of the language policy of the Second Polish Republic towards the Ukrainian minority in Eastern Galicia in the interwar period]. Münster : LIT Verlag, 2014. 292 pp. [In Polish].
5. Himka, J.-P. (1992). Western Ukraine between the Wars. *Canadian Slavonic Papers*. Vol. 34, No. 4. Pp. 391–412.
6. Ifversen, J. (2011). About Key Concepts and How to Study Them. *Contributions to the History of Concepts*. Berghahn Books. Vol. 6, No. 1. Pp. 65–88.
7. Koselleck, R. (2011). Introduction and Prefaces to the Geschichtliche Grundbegriffe. *Contributions to the History of Concepts*. Berghahn Books. Vol. 6, No. 1. Pp. 1–37.
8. Radziejowski, J. (1983) The Communist Party of Western Ukraine, 1919–1929. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. 224 pp.
9. *Słowo Polskie*. [Polish Word] Lviv : 1931 (No. 80). [In Polish].
10. *Sprawozdanie Stenograficzne z ... Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu ...* (SSPSR) [Shorthand Report on the ... Session of the Sejm of the Republic of Poland on ...]. Warsaw : 1923 (No. 42),

- 1924 (No. 146, 158), 1925 (No. 228), 1926 (No. 309), 1928 (No. 12, 19, 24, 28), 1930 (No. 73), 1933 (No. 103), 1934 (No. 108), 1935 (No. 142). [In Polish].
11. Szumiło, M. (2007). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)* [Ukrainian Parliamentary Representation in Sejm and Senate of RP (1928–1939)]. Warszawa: Neriton. 324 pp. [In Polish]
 12. Szumiło, M. (2011). *Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej* [Ukrainian concepts of territorial autonomy within the Second Polish Republic]. *Rocznik Lubelski*. No. 37. Pp. 106–121. [In Polish].
 13. Vermenych, Ya. V. (2005). *Zakhidna Ukraina, yak termin* [Western Ukraine as a term]. *Entsyklopedia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine]: T. 3 / Ed.: V. A. Smoliy (head) and others. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. 672 pp. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zakhidna_Ukr_termyn [In Ukrainian].
 14. *Visty VUTsVK* [News of VUTsVK]. Kharkiv : 1925 (No. 86, 136) [In Ukrainian].
 15. Hrytsak, Ya. (2019). *Narysy istorii Ukrainy. Formuvannia modernoyi natsii* [Essays in Ukrainian History: Making of Modern Nation] Kyiv : Yakaboo. 656 pp. [In Ukrainian].
 16. *Hromadskyi vistykyk* [Public herald]. Lviv : 1923 (No. 65) [In Ukrainian].
 17. *Dilo* [Deed]. Lviv : 1923 (No. 1, 4, 18, 49, 51, 52, 88, 164, 175), 1924 (No. 54, 65, 84, 260), 1926 (No. 116, 224, 265, 275), 1927 (No. 38, 85, 202, 281), 1928 (No. 3, 17, 81, 141, 144), 1929 (No. 276), 1930 (No. 229), 1932 (No. 77, 185, 247), 1934 (No. 338, 339), 1935 (No. 218, 328), 1938 (No. 195, 274, 275) [In Ukrainian].
 18. Zaytsev, O. (2002) *Ukrainska narodna trudova patriya (1919–1925)* [The Ukrainian popular labor party]. *Ukraina moderna*. No. 7. Pp. 69–90 [In Ukrainian].
 19. Kuhutyak M. (2002). *Istoriya ukrainskoi natsional-demokratii (1918–1929)* [The history of Ukrainian national democracy (1918–1929)] Vol. 1. Kyiv-Ivano-Frankivsk : Play. 536 pp. [In Ukrainian].
 20. (2003) *Politychna istoriya Ukrainy. XX stolittya* [Political history of Ukraine. XX century]. Vol. 5. *Ukraintsi za mezhamy URSR (1918–1940)* [The Ukrainians beyond the USSR border (1918–1940)]. Ed. Troshchynskyi V. P. Kyiv : Heneza. 720 pp. [In Ukrainian].
 21. *Surma* [Trumpet]. Berlin : 1927 (No. 2); Kaunas : 1931 (No. 5-6, 10-11) [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.12.2021
The article was received 13 December 2021

УДК 94:902.2(477.7)(477.61/.62)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-36-3>

РУСЬКЕ СРІБЛО ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРЕКЛАДАХ ЗАПИСОК ІБН БАТТУТИ

Мелекєсцев Кирило Ігорович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576*

У дослідженні аналізується важливий фрагмент із тексту Ібн Баттуті, який можна ідентифікувати як такий, що стосується південного сходу України, але при цьому тривалий час його не наводили в російськомовних перекладах мемуарів. **Мета дослідження** – шляхом порівняння перекладів Ібн Баттуті знайти описані ним факти з історії Русі, а також за допомогою методів суміжних наук ідентифікувати згадані мандрівником об'єкти як такі, що стосуються південного сходу України. **Методи дослідження** ґрунтуються на компаративному аналізі англомовного перекладу Ібн Баттуті початку XIX ст. порівняно з російськими «рівісниками». Шляхом виокремлення тексту, який було «скорочено» в ранніх російських перекладах, ми ідентифікуємо окреслені мандрівником території завдяки дослідженим даним із геології України. **Результати дослідження:** 1) згадані Ібн Баттуті срібні злитки русинів (сувам, саум, суми) за описом і названою вагою відповідають київській гривні XII–XIII ст.; 2) описаний мандрівником шлях подорожі з татарської столиці до Візантії ідентифікує «Руські гори» як елемент ландшафту на південному сході України; 3) дані геології дають змогу надалі ідентифікувати ці гори як Донецький кряж (згідно з інформацією про родовища срібла на Донбасі); 4) ці дані разом із матеріалами про локації Криму були в тому чи іншому вигляді скорочені в російськомовних перекладах мемуарів. **Висновки:** 1) київська гривня продовжувала використовуватися в Україні в XIV ст. та була визнана в Золотій Орді; 2) срібні родовища Донеччини могли бути джерелом руського видобутку срібла, можливо, і в минулі століття (карбування срібної монети Володимиром); 3) зазначений регіон настільки міцно асоціювався з Руссю, що татари звали його «горами Русів», визначали як належний до «їхньої країни» або пов'язаний із ними; 4) подальшого дослідження вимагає з'ясування того, чому матеріали про вагу «сувам», які дають можливість ідентифікувати його як київську гривню, приховувалися в російському перекладі до 1884 р., а матеріали про Салтука-віщуна, які дають змогу більш детально розкрити особливості кримської і приазовської географії та історію мусульманського заселення, були змінені.

Ключові слова: Донбас, Донецький кряж, Крим, мемуари, травелог, Приазов'я.

THE RUTHENIAN SILVER OF SOUTH-EAST UKRAINE IN THE TRANSLATIONS OF IBN BATTUTA'S NOTES

Mieliekiestsev Kyrylo Ihorovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine
and Special Branches of History
Vasyl Stus Donetsk National University
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576*

The study analyzes an important fragment from the text of Ibn Battuta, which can be identified as relating to the south-east of Ukraine, which for a long time was absent in Russian language translations of memoirs. **The purpose** of the research is to find the facts from the history of Russia described by comparing Ibn Battuta's translations, and to use the methods of related sciences to identify objects mentioned by the traveler as belonging to the south-east of Ukraine. **The methods** of research are based on a comparative analysis of the English translation of Ibn Battuta in the early 19th century. comparing it to Russian translations written at the same time. Having singled out the text that was "abbreviated" in the early Russian translations, we identify the areas described by the traveler thanks to the existing data on the geology of Ukraine. **Results:** 1) the silver ingots of the Ruthenians mentioned by Ibn Battuta (suwam), according to the description and the named weight correspond to the Kyiv hryvnia of the 12th–13th centuries; 2) the way of travel from the Tatar capital to the Azov and Tavria described by the traveler identifies the "Ruthenian Mountains" as an element of the landscape in the south-east of Ukraine; 3) the geological data allow further identification of these

mountains as the Donets Ridge, according to information about silver deposits in the Donbas; 4) these facts, together with materials on the locations of the Crimea, were in one form or another omitted in Russian translations of memoirs. **Conclusions:** 1) the Kyiv hryvnia continued to be used in Ukraine in the 14th century. and was recognized in the Golden Horde; 2) silver deposits in Donetsk region could have been a source of Ruthenian silver mining, possibly in the past as well (minting of silver coins by Vladimir the Great); 3) the region was strongly associated with Ruthenia, the Tatars called it the “Ruthenians’ mountains”, belonging to, or associated with “their country”; 4) further research is required on why the excerpts regarding the weight of “suwam”, allowing to identify it as the Kiev hryvnia, were hidden for Russian language readers until 1884, and those on Saltuk the diviner, which show more details on Crimean and Azov geography and history of Muslim settlement, were changed in translation.

Key words: Donbas, Donets Ridge, Crimea, memoirs, travelogue, Pryazovia.

1. Вступ

Сучасні умови інформаційного протистояння зумовлюють необхідність не лише захисту сучасного українського інформаційного простору, а й пошуку «забутих» сторінок історії України, які відкривають нам нові перспективи погляду на низку питань, історичні наративи навколо яких уже «давно склалися». Погляд на південь України як «Дике Поле», що тривалий час залишалося подалі від слов'янського заселення, врешті-решт створює підґрунтя для ідеї «заснування російськими імператорами Новоросії», а отже, формує небезпечний ідеологічний конструкт. Тим часом іноземні джерела із середньовічної історії України дають нам факти щодо того, що землі півдня сучасної України, незважаючи на їхню тривалу історію заселення тюркськими народами, мали значення як для реальних фактів з історії українського народу, так і для уявних сучасниками просторів Русі.

У цьому контексті спогади Ібн Баттуті є особливо цікавими. Текст спогадів щодо саме Русі та русинів відносно невеликий, проте відкриває для читача нові факти та підтверджує низку попередніх знань про Русь з інших джерел. На жаль, переклади спогадів арабського мандрівника, зокрема найбільш відомі українському читачеві російські переклади першої половини XIX ст., як виявляється, відкидають низку важливих елементів тексту щодо Русі.

Мета дослідження – шляхом порівняння перекладів Ібн Баттуті знайти описані ним факти з історії Русі та з використанням методів суміжних наук ідентифікувати згадані мандрівником об'єкти як такі, що стосуються південного сходу України.

Методологія дослідження ґрунтується на компаративному аналізі англомовного перекладу Ібн Баттуті початку XIX ст. порівняно з російськими «ровісниками». За допомогою виокремлення тексту, який було «скорочено» в ранніх російських перекладах, ми ідентифікуємо окреслені мандрівником території завдяки дослідженим даним із геології України.

2. Історіографія

Текст Ібн Баттуті з XIX ст. становить інтерес для істориків – дослідників Сходу та Півдня:

європейська орієнталістика зароджувалася як допоміжний елемент експансії імперій на землі мусульманських народів, проте завдяки вивченню спогадів арабського мандрівника європейці знайшли багато цікавого й про себе. Свого часу археолог О.В. Терещенко знайшов зв'язок між текстом Ібн Баттуті та археологічними даними, проте використав його для пояснення давності й характеристик російського рубля (Терещенко, 1850: 387–389). Цікаво, що з огляду на наявність у дослідника таких знань постає логічний умовивід, що він був знайомий з оригіналом або з неросійськими перекладами мемуарів, адже згадки про вагу того, що О.В. Терещенко називав «рублем», не було в російських перекладах до 1884 р., а це ключовий елемент дослідження. Як зазначав сам О.В. Терещенко, тема ідентифікації злитків з описаною Ібн Баттутою вагою вимагала подальшого вивчення (сам дослідник порівнював описані в тексті артефакти з тодішніми для нього російськими монетами та знайшов інформацію про те, що татари й у XIX ст. позначали російський рубль як «сум», подібно до назви злитків русинів у розповіді Ібн Баттуті, через що він зробив висновок про те, що в тексті описані давні рублі). Цю розвідку українського археолога зберегли в російському історичному наративі щодо історії їхньої національної валюти. Наприклад, у базі даних «Законодавство Російської Федерації» наводиться саме думка О.В. Терещенка про те, що «арабський мандрівник XIV ст. Ібн Баттута визначав цінність рубля в 5 арабських унцій» (Валюта Российской Федерации).

Дослідники XX–XXI ст. відмовилися від «хижацьких» орієнталістських перспектив XIX ст., натомість розглядали етнографічні, політичні та інші матеріали мемуарів Ібн Баттуті як власне цінність. Західні дослідники, такі як Н. Чіттік, використовували конкретно ті елементи, що стосувалися африканських спогадів мандрівника (Chittick, 1977). Натомість в Україні увага до його матеріалів щодо українського півдня ще є досить пильною. Починаючи з матеріалів «Енциклопедії українознавства» Наукового товариства імені Шевченка за редакцією В.М. Кубійовича, Ібн Баттута цікавить українських авторів. Поки що дослідження тексту здійснюються в руслі

«регіоналістики» (Крим, Донеччина, Приазов'я), ці дослідження активно тривають останнім часом (Отземко, 2019). У певному сенсі це характерно й для представленої розвідки.

Логіка дослідження сприяла виокремленню російських перекладів Ібн Баттуті як найбільш відомих українському читачеві. Їх порівняння зі створеним у той самий час англомовним перекладом показує, що до 1884 р. читачі в Російській імперії стикалися зі скороченим (надмірно чи випадково) текстом, причому саме в тих момен-тах, які стосувалися безпосередньо вітчизняної історії (Excerpts from the Travels of Ibn Batuta, 1829). Причини цієї відмінності заслуговують на окреме висвітлення в майбутніх дослідженнях.

Серед інших джерел можемо назвати дані щодо родовищ срібла в Україні, сучасні та істо-ричні мапи. Останні також вимагають подальшого вивчення (відома «ріпейська» проблема на при-кладі мап татарських держав знов-таки показує альтернативне уральському визначення «Ріпей-ських гір», щонайменше у випадку з мапами доби середньовіччя).

3. Результати пошуків

Унаслідок аналізу російських перекладів пер-шої половини XIX ст. (1818 р., 1841 р., 1842 р.) ми знаходимо два вирізані (чи не перекладені) фрагменти, які стосуються історії України. Порів-няння з перекладом Самуеля Лі показує, як вирі-зані в російських перекладах слова погіршують можливість ідентифікації описаних Ібн Баттутою локацій. Відповідно, пропонуємо український переклад фрагмента про «руські гори» (з вка-зівкою на території, які чітко названі автором, у квадратних дужках): *«Таким чином, 10-го числа місяця Шаваля відправився я разом із султанською дружиною на ім'я Байлун, донькою Імператора Константинопольського. Султан проводжав її до першої станції і вернувся звідти додому. П'ять тисяч вояків царської армії супроводжували сул-танину, серед них – п'ять сотень вершників, не кажучи про рабінь і прислужників. Ми дісталися спочатку міста Укак [певно, Увек, район Сара-това]: місто порядне, але там було нам дуже холодно. Звідси до Ель-Сарая [Новий Сарай, нині Цареве городище, район Волгограда] десять днів шляху. В один день шляху звідси знаходяться гори Русинів, які християни, народ з рудим волоссям і блакитними очима, дуже брудний і підступний. У них є срібні рудники, і з їхньої землі виходять сувами, або злитки срібла. Ними вони й торгують, кожна важить по п'ять унцій»* (Excerpts from the Travels of Ibn Batuta, 1829: 80).

Повідомлення про сувами співпадає з даними археології. В арабській унції (якою, певно, й користувався арабський мандрівник) – 31 грам, отже, сувам становив близько 155 грамів. Київ-ські гривні ж, що були в обігу в Русі XI–XIII ст.,

важили від 150 до 160 грамів, що дає абсолютно точний збіг із даними Ібн Баттуті. Це свідчить про те, що Королівство Русі XIV ст. зберегло цю грошову одиницю, а також «східний кордон» (частково) у районі річки Дон, про який згадував ще Вільгельм де Рубрук. Однак який рельєф ман-дрівник називає «горами русинів», у яких ті добу-вають срібло для лиття срібної гривні, на шляху від сучасного Волгограда до Судака? З огляду на згадану відстань на шляху Ібн Баттуті від Ель-Сарая до Приазов'я і далі, до Таврії, найближ-чим ландшафтом, який можна було би сплутати з горами, є Донецький кряж. Постає запитання: чи є в Донецькому кряжі родовища срібла? Відпо-відь нам дають дані українських геологів, які вка-зують на наявність срібних родовищ на Донбасі. Так, на території України концентрації срібла, що мають промислову цінність, виявлені у двох регіонах: у Закарпатському внутрішньому про-гині та в Донецькій складчастій споруді, а саме в арсено-піритових рудах Нагольного кряжу, де виявлені Бобриківське, Журавське родовища, низка інших перспективних рудопроявів (Руди дорогоцінних металів).

У перекладі В.Г. Тизенгаузена 1884 р. фрагмент про вагу срібних злитків наявний. Проте зміне-ний наступний елемент тексту, який ідентифікує тюркське мусульманське поселення Баба-Салтук із конкретною особою: *«Після десяти днів шляху від цього місця приїхали ми в Судак, місто в Кип-чацькому Степу, на морському березі, а потім у місто Баба-Салтук. Кажуть, Салтук той був віщуном»* (Excerpts from the Travels of Ibn Batuta, 1829: 80). Під назвою «Баба-Салтук» може матися на увазі Бабадаг, де проживав суфійський про-повідник Сара Салтук. Салтук потім переїхав у ще один Бабадаг, у Добруджі, де побудований його мавзолей, проте «кримський» Бабадаг також існує: район Мангуп-Кале, князівство Феодоро. За даними Ібн Баттуті, це останнє місто тюр-ків попереду поселень ромейів. У російському перекладі кінця XIX ст. йдеться про те, що *«був, кажуть, віщун, але про нього розповідають (такі) речі, які закон забороняє»* (Тизенгаузен, 1884: 303–304).

Можлива, однак, й альтернативна, «некрим-ська» версія: як вважають румунські дослідники, ідеться саме про Баба-Салтук (Бабадаг) у Добру-джі, адже далі Ібн Баттута згадує про двадцять днів їзди (а не морської подорожі) до Константи-нополя: *«<...> між Махтулі та Константинопо-лем 22 дні шляху; з них 16 днів до протоки, та 6 днів до Константинополя»* (Тизенгаузен, 1884: 304–305). У такому разі постає запитання: чому ж робили окрему подорож до Судака на півост-рові Крим, якщо стояло завдання якомога швидше доїхати до земель за Дунаєм? Навіть з огляду на те, що подорож мандрівника з процесією ханум

змінювала свою швидкість (Ібн Баттута згадує пишні зустрічі й церемонії, які «сповільнювали» шлях), це все одно досить дивне рішення, як дивує й належність Судак до «Кипчацького Степу» (на початку своєї подорожі, з Кафи до Старого Криму, Ібн Баттута його навіть не згадував). Такі міркування підтримують версію, що під назвою «Сурдак» Ібн Баттута мав на увазі не кримський Судак (на березі Чорного моря), а Ак-Сарай у районі сучасного Маріуполя (від якого бере назву Білосарайська коса), що відповідає локації Дешт-і-Кіпчак значно влучніше, ніж Крим. Як зазначають маріупольські краєзнавці у своїх пошуках минувшини міста, вони знайшли згадки про «Білосарай» та про те, що саме Азовське море називалося «Сурозьким» (Старый Мариуполь, 2011). Власне, схожі факти щодо Азовського моря наводить і «Велика радянська енциклопедія», де зазначено, що арабські мандрівники називали його також «Судакським»: «Назва Судакське море (араб. – Бахр-Судак) вживалася мусульманськими географами XIV–XV ст. У руських історичних джерелах С. м. вперше зустрічається за 1319 р.» (Прохоров и др., 1976: 91).

4. Висновки

Таким чином, унаслідок проведеного дослідження можемо зробити низку висновків: 1) київська гривня продовжувала використовуватися в Україні в XIV ст. та визнавалася в Золотій Орді; 2) срібні родовища Донеччини могли бути джерелом руського видобутку срібла, можливо, й у минулі століття (карбування срібної монети Володимиром); 3) той регіон настільки міцно асоціювався з Руссю, що татари звали його «горами Русів», визначали його як належний до або пов'язаний «з їхньою країною».

Подальшого дослідження вимагає з'ясування того, чому матеріали про вагу «сувам», які дають можливість ідентифікувати його як київську гривню, приховувалися до 1884 р., а матеріали про Салтука-віщуна, які дають змогу більш детально дослідити особливості кримської і приазовської географії та історію мусульманського заселення, зазнали змін у російському перекладі. Точна локалізація об'єктів «Сурдак» та «Баба-Салтук» (кримська чи «кіпчацька») розширить знання щодо кордонів Золотої Орди та особливостей відносин тюркського світу зі Східною Римською імперією.

Література:

1. Chittick N.H. The East Coast, Madagascar and the Indian Ocean. *Cambridge History of Africa. Volume 3. From c. 1050 to c. 1600* / R. Oliver (ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1977. P. 183–231.
2. Excerpts from the Travels of Ibn Batuta / transl. by S. Lee. London : The Oriental Translation Committee, 1829. 600 p.
3. Валюта Российской Федерации. База данных «Законодательство Российской Федерации». URL: <http://ru.spinform.ru/money.html> (дата обращения: 10.12.2021).
4. Каченовский М.Т. Выписка из арабского путешественника. *Вестник Европы*. 1818. Часть 101. № 20. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text5.phtml?id=10767> (дата обращения: 10.12.2021).
5. Отземко О.В. Північне Приазов'я в записках Ібн Батуті. *Грані історії*. 2019. Вип. 2. С. 41–44.
6. Путешествие шейха Ибн-Батуты в Золотую Орду, в половине XIV века. *Русский вестник*. 1841. Т. 2. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text4.phtml?id=6756> (дата обращения: 10.12.2021).
7. Путешествие шейха Ибн-Батуты в Золотую Орду, в половине XIV века. *Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений*. 1842. Т. 37. № 145. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text7.htm> (дата обращения: 10.12.2021).
8. Руди дороговцінних металів / Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України». URL: <https://geoinf.kiev.ua/metallichni-korysni-kopalyny/rudy-dorohotsinnykh-metaliv/> (дата звернення: 10.12.2021).
9. Второй день экскурсии – 8 марта. *Старый Мариуполь: история Мариуполя* : веб-сайт. 2011. URL: <http://old-mariupol.com.ua/vtoroj-den-ekskursii-15-marta/> (дата обращения: 10.12.2021).
10. Сурожское море. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва : Советская энциклопедия, 1976. Т. 25 : Струнино – Тихорецк. С. 91.
11. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург : Изд-во С.Г. Строганова, 1884. 588 с.
12. Терещенко А.В. Археологические поиски въ развалинах Сарая. *Записки Санкт-Петербургскаго археологическо-нумизматического общества*. 1850. Т. II. С. 364–410.

References:

1. Chittick, N.H. (1977). The East Coast, Madagascar and the Indian Ocean. *Cambridge History of Africa. Volume 3. From c. 1050 to c. 1600* / R. Oliver (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 183–231 [in English].
2. Lee, S. (transl.) (1829). Excerpts from the Travels of Ibn Batuta. London: The Oriental Translation Committee, 600 p. [in English].

3. Database “Legislation of the Russian Federation”. Valyuta Rossiyskoy Federatsii [Currency of the Russian Federation]. URL: <http://ru.spinform.ru/money.html> [in Russian].
4. Kachenovskiy, M.T. (1818). Vypiska iz arabskogo puteshestvennika [Extract from an Arab traveler]. *Vestnik Evropy*, vol. 101, no. 20. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text5.phtml?id=10767> [in Russian].
5. Otzemko, O.V. (2019). Pivnichne Pryazov'ia v zapyskakh Ibn Battuty [Northern Pryazovia in the notes of Ibn Battuta]. *Hrani istorii*, iss. 2, pp. 41–44 [in Ukrainian].
6. n. a. (1841). Puteshestvie sheykha Ibn-Batuty v Zolotuyu Ordu, v polovine XIV veka [Travel of Sheikh Ibn Batuta to the Golden Horde, in the middle of the 14th century]. *Russkiy vestnik*, vol. 2. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text4.phtml?id=6756> [in Russian].
7. n. a. (1842). Puteshestvie sheykha Ibn-Batuty v Zolotuyu Ordu, v polovine XIV veka [Travel of Sheikh Ibn Batuta to the Golden Horde, in the middle of the 14th century]. *Zhurnal dlya chteniya vospitannikam voenno-uchebnykh zavedeniy*, vol. 37, no. 145. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text7.htm> [in Russian].
8. State Research and Production Enterprise “State Information Geological Fund of Ukraine”. Rudy dorohotsinnykh metaliv [Precious metal ores]. URL: <https://geoinf.kiev.ua/metalichni-korysni-kopalyny/rudy-dorohotsinnykh-metaliv/> [in Ukrainian].
9. n. a. (2011). Vtoroy den' ekskursii – 8 marta [The second day of the excursion – March 8]. *Staryy Mariupol': istoriya Mariupolya: veb-sayt*. URL: <http://old-mariupol.com.ua/vtoroj-den-ekskursii-15-marta/> [in Russian].
10. Prokhorov, A.M. (ed.) (1976). Surozhskoe more [Surozh sea]. *Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya*, in 30 vol. Moscow : Sovetskaya entsiklopediya, vol. 25: Strunino – Tikhoretsk, pp. 91 [in Russian].
11. Tizengauzen, V.G. (1884). Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Saint Petersburg : Publishing house by S.G. Stroganov, 588 p. [in Russian].
12. Tereshchenko, A.V. (1850). Arkheologicheskie poiski v razvalinakh Saraya [Archaeological searches in the ruins of the Saray]. *Zapiski Sankt-Peterburgskago arkheologicheskogo-numizmaticheskago obshchestva*, vol. II, pp. 364–410 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 16.12.2021
The article was received 16 December 2021

РЕЦЕПЦІЯ КНИГИ ЮЛІАНА БАЧИНСЬКОГО «УКРАЇНА IRREDENTA» В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ (1894–1900)

Осадчук Максим Максимович,
аспірант програми «Історія і археологія»
Українського католицького університету
osadchuk@ucu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-7128-5424

Мету статті складає дослідження рецепції книги галицького політичного мислителя, активіста Русько-української радикальної партії (РУРП) Юліана Бачинського (1870–1940) «Україна Irredenta» в українському національному русі на зламі XIX–XX ст. Текст, який вперше в історії теоретично обґрунтовує вимогу утворення незалежної соборної держави українців по обидва боки р. Збруч, з'являється в розпалі ідеологічних дискусій останньої декади XIX ст. Світоглядний та політичний конфлікт поколінь в лавах РУРП в першій половині 1890-х рр. і перемога в ньому фракції «молодих радикалів», теоретиком якої виступав Ю. Бачинський, зробили можливим подальше поширення ідей «Україна Irredenta» в колах русько-української інтелігенції. Використання таких **методів** дослідження дискурсу, як аналіз інтелектуального контексту публікації, відгуків сучасників, основних пунктів критики і відображення ідей книги в інших документах, дозволяє показати вплив «Україна Irredenta» на осучаснення політичного мислення піддавстрійських українців. **Результатами** застосування подібного підходу є новий погляд на стосунки між течіями в українському русі кінця XIX ст., чіткіше розуміння світоглядних відмінностей між різними поколіннями його діячів і увиразнення динаміки переходу до самостійницької політичної культури, що був позначений боротьбою та взаємовпливами відразу декількох ідеологій. **Висновки.** Після завоювання стартового плацдарму в радикальній партії ідея утворення незалежної української держави, висунута Бачинським в «Україна Irredenta», стрімко поширюється в політичному, громадському та інтелектуальному просторі Галичини, стаючи предметом широкого обговорення. В 1899 році дві нові національні партії в імперії Габсбургів – Українська соціал-демократична партія та Українська національно-демократична партія – приймають центральну тезу «Україна Irredenta» в якості власної програмної вимоги. Поява праці Ю. Бачинського (1895) та резонанс, який вона спричинила в наступні п'ять років, повинні, отже, розглядатися не лише як визначна подія в інтелектуальному житті українства Східної Галичини, але й як ключова ланка в процесі модернізації українського національного проєкту в цілому.

Ключові слова: Юліан Бачинський, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Русько-українська радикальна партія, «Україна Irredenta», український соціалізм, ідея незалежної держави, українська політична думка.

RECEPTION OF YULIAN BACHYNSKYI'S BOOK “UKRAINE IRREDENTA” IN UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT (1894–1900)

Osadchuk Maksym Maksymovych,
PhD student of the History and Archeology Program,
Ukrainian Catholic University
osadchuk@ucu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-7128-5424

The purpose of the article is to study reception of the book by Galician political thinker, activist of Ruthenian-Ukrainian Radical Party Yulian Bachynskyi (1870–1940) “Ukraine Irredenta” in Ukrainian national movement at the turn of XIX–XX centuries. The text, which for the first time in history theoretically substantiates the demand for the formation of an independent conciliar state of Ukrainians on both sides of the Zbruch River, appears in the midst of ideological discussions of the last decade of XIX century. The ideological and political conflict of generations in the ranks of the RURP in the first half of 1890s and victory of the Young Radicals faction, whose theorist was Y. Bachynskyi, made possible the further spread of “Ukraine Irredenta” ideas among Ruthenian-Ukrainian intellectuals. The use of discourse research **methods** such as the analysis of the intellectual context of the publication, reviews of contemporaries, the main points of criticism and reflection of the book in other documents, shows the influence of “Ukraine Irredenta” on modernizing of the political thinking of sub-Austrian Ukrainians. **The results** of such an approach are a new look at the relations between the currents in the Ukrainian movement of late XIX century, a clearer understanding of the worldview differences between its generations and showing the dynamics of the transition to independentist political culture, which was marked by the struggle and interaction of several ideologies. **Conclusions.** After conquering the starting point in Radical Party, the idea of creating an independent Ukrainian state, put forward by Bachynskyi in “Ukraine Irredenta”, spread rapidly in the political, social and intellectual space of Galicia, becoming the subject of widespread discussion.

In 1899 two new national parties in Habsburg Empire, Ukrainian Social Democratic Party and Ukrainian National Democratic Party, adopted the central thesis of “Ukraine Irredenta” as their own program requirement. The appearance of Y. Bachynskyi’s work (1895) and its resonance should, therefore, be considered not only as a significant event in the intellectual life of Ukrainians in Eastern Galicia, but also as a key link in the process of modernization of Ukrainian national project as a whole.

Key words: Yulian Bachynskyi, Ivan Franko, Mykhailo Drahomanov, Ruthenian-Ukrainian Radical Party, “Ukraine Irredenta”, Ukrainian socialism, idea of independent state, Ukrainian political thought.

Вступ. Сучасна ідея самостійної соборної української держави була вперше сформульована та докладно обґрунтована галицькими марксистами наприкінці XIX ст. Вона з’являється на сторінках теоретичної праці львівського правника і політика, активіста Руської-української радикальної партії (РУРП) Юліана Бачинського «Україна Irredenta» («Україна уярмлена», 1895). Під впливом федералістських поглядів Михайла Драгоманова програма РУРП, першої української політичної партії, до 1895 року передбачала тезу про широку автономію українських земель в складі Австро-Угорській імперії, але не висувала самостійницьких прагнень. Лише наприкінці 1895, після тривалої боротьби всередині партії між фракцією «молодих радикалів», чийм провідним теоретиком був Ю. Бачинський, та прибічниками традиційного драгоманівського курсу в національному питанні, «старшими радикалами» на чолі з Михайлом Павликом і Іваном Франком, РУРП приймає постулат про політичну самостійність України в якості своєї вимоги. У 1899 р. його проголошують також нові політичні сили галицьких українців, що постали за вирішальної участі колишніх радикалів, – Українська національно-демократична партія (УНДП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП). Жваве обговорення тез, висунутих Ю. Бачинським в «Україна Irredenta», протягом цього періоду розгорталося й поза межами партійно-політичного середовища.

Метою даної статті є дослідження рецепції «Україна Irredenta» в українському національному русі: з моменту появи її рукопису (1894) до утворення нових політичних партій і громадських організацій в Східній Галичині, що прийняли ідею незалежної держави як свою програмну вимогу (1899–1900). Для того мають бути розв’язані такі **завдання:** зрозуміти інтелектуально-політичний контекст, в якому з’являється головна праця Ю. Бачинського; проаналізувати сприйняття тексту сучасниками; показати політичні наслідки стрімкого поширення ідей, викладених в «Україна Irredenta».

У сучасній **історіографії** серед розвідок, що стосуються персонально Бачинського та його доробку, найпомітніше місце посідає книга Ігоря Беґея «Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник» (Беґей, 2001). Значний внесок в дослідження перебігу модернізації української політичної культури в Галичині та ролі в ньому

представників радикальної партії зроблено в роботах Джона-Пола Химки (Himka, 1982), Ярослава Грицака (Грицак, 1990), Керстін Йобст (Jobst, 1997), Євгена Нахліка (Нахлік, 2016). Проте, з огляду на історичну значущість праці Ю. Бачинського, рецепція «Україна Irredenta» на сьогоднішній день вивчена явно недостатньо. Існуючі публікації висвітлюють лише окремі сюжети, пов’язані з інтелектуальною історією «Україна Irredenta», не зосереджуючись на особливостях її сприйняття в політичних і громадських середовищах русько-українського суспільства. Комплексний нарис перебігу даного процесу становить, на думку автора, головну вартість проведеного дослідження.

У ході роботи над текстом було опрацьовано листування та інші персональні документи самого Ю. Бачинського, періодичні видання 1890–1900 років, свідчення учасників і спостерігачів подій, документи політичних партій, архівні фонди галицьких діячів. Чималий матеріал про ідейно-політичний розвиток національного руху протягом 1890-х рр. подибуємо в джерелах мемуарного характеру¹.

Ю. Бачинський (1870–1940) як політичний теоретик і активіст сформувався в русько-українському соціалістичному русі Східної Галичини. Він долучився до нього ще підлітком, в 13–14 років. Під час навчання у львівській Академічній гімназії в другій половині 1880-х рр. Юліан тісно спілкується з т. зв. «молодими радикалами» – юними українцями, що поєднували глибокий інтерес до тогочасного революційного марксизму з прагненням національного самовизначення свого народу. Мова йшла не лише про інтелектуальне взаємозбагачення, але й про спільну участь в політичних акціях, деякі з яких завершувалися для юнаків арештом. Лідер цієї неформальної спільноти В’ячеслав Будзинівський вчився у Відні, що був однією з фортець соціал-демократії в Європі, і очолював там об’єднання українських студентів. Взявши діяльну участь в заснуванні Русько-української радикальної партії у Львові в 1890, В. Будзинівський і Ю. Бачинський відразу ж очолюють в ній фракцію «молодих», яка виводить свою вимогу політичного суверенітету України з марксистського уявлення про логіку суспільного розвитку.

¹ Цитати всюди, де було можливо, подані без граматичних, орфографічних або пунктуаційних коригувань – відповідно до оригінальних текстів.

Книга «Україна Irredenta» (1895) пишеться Ю. Бачинським протягом першої половини 1890-х рр. фактично в якості програмного тексту фракції. Основні її тези – перш за все соціально-економічне обґрунтування вимоги утворення незалежної України – не можуть розглядатися як суто «авторський» продукт. Радше йдеться про те, що Ю. Бачинський підсумував і розвинув колективні ідеї спільноти «молодих радикалів» у своїй теоретичній праці.

Процес формування нової, самостійницької політичної культури в радикальній партії розгортався через протистояння між «народницьким» федералізмом М. Драгоманова, якого дотримувались «старші» на чолі з І. Франком і М. Павликом (вони пережили в 1870-х «соціалістичне навернення» головно під впливом М. Драгоманова), з одного боку, та марксистським світоглядом «молодих» – з іншого. Цей конфлікт у формі гострої боротьби поколінь тривав від першого з'їзду РУРП і аж до серії розколів у партії 1897–1899 рр., коли її лави залишила значна кількість засновників і провідних діячів.

В «Україна Irredenta», початкові розділи якої вперше з'являються у вигляді статті на сторінках партійного видання РУРП «Народ» у 1893 р., Ю. Бачинський прагне перш за все зрозуміти причини масової еміграції галицьких русинів за межі краю. Рухаючись від цього установчого питання, теоретик «молодих радикалів» приходить до твердження про наявність політично обумовленої «консервації недорозвиненості» заселених українцями регіонів, зокрема Галичини та Наддніпрянщини. За логікою автора, імперські столиці, Відень і Санкт-Петербург, штучно стримують розвиток українських територій, бажаючи назавжди залишити їх в підпорядкованому стані. Для вирішення цієї проблеми Ю. Бачинський і висуває на сторінках «Україна Irredenta» гасло утворення незалежної української держави «Від Сяну по Кавказ», яка буде здатна пришвидшити поступ промисловості на своїх землях, а отже – підготувати індустріальну базу для втілення в майбутньому соціал-демократичного ідеалу суспільної організації.

Огляди, відгуки, критика. Процес виходу «Україна Irredenta» в світ розтягнувся у часі майже на три роки: з 1893, коли редактор головного видання радикальної партії «Народ» М. Павлик опублікував там початок розвідки Бачинського про еміграцію (перші розділи майбутньої праці), але відмовився друкувати наступні частини, бо «се філософія без фактів» (Бачинський, 1930: 9), й аж до видання повного тексту окремою книгою на початку 1896 року в серії «Універсальна бібліотека» Дениса Лукіяновича. Зрозуміти ідеологічне протистояння всередині РУРП, кульмінацією якого став IV з'їзд партії і вихід друком «Україна

Irredenta», можна лише досягнувши характер поглядів М. Драгоманова, що становили підґрунтя світогляду «старших радикалів». Драгоманівський політичний проєкт в загальних рисах сформувався в другій половині 1870-х років. Він був позначений характерною для соціального прогресизму XIX-го ст. сумішню різнорідних елементів, які не завжди гармонійно уживалися між собою. Соціалістичні уявлення про організацію суспільно-економічного життя поєднувалися з ліберальним заклик до індивідуальної свободи, а прагнення до національного розвитку співіснували з анархічним скепсисом стосовно самої ідеї державності.

Листування Ю. Бачинського з самим М. Драгомановим, котрому автор «Україна Irredenta» надіслав рукопис книги на рецензування, зав'язалося в липні 1894. План Ю. Бачинського полягав у тому, щоб заручитися підтримкою М. Драгоманова, який завдяки своєму безумовному авторитету в РУРП міг би переконати редакцію «Народу» надрукувати там повну версію тексту. Однак «молодого радикала» спіткало розчарування: «Драгоманів, відписуючи, подав цілий ряд уваг, які всі разом і мали доказувати, що ціла «Україна ірредента», то один великий нонсенс» (Бачинський, 1930: 9). Ще до того, в приватному листуванні з М. Павликом, М. Драгоманов вкрай різко оцінив нарис Ю. Бачинського про еміграцію, вступну частину «Україна Irredenta»: «Ліпше добра поезія нашого напрямку, ніж слова, слова, слова в статті про еміграцію в остатн. н-рі Народу» (Драгоманов М. До М. Павлика від 17 (29) Марця 1893, 1911: 189).

Драгоманівська критика «Україна Irredenta» важлива перш за все як парадигматичний зразок ставлення «старших радикалів» до ідей їхніх юних товаришів-опонентів у партії. Її вістря – несприйняття догматизму, «лінійного» способу мислення, властивого марксистській думці:

«Ваша праця цікава, бо зачіпає з нових боків важні kwestії, але хвибує доктринерством певної школи. Ви знаєте, я не згоджуюсь з філософією історії і політики виключно економічною, бо вважаю її за свого роду метафізику, а жите люцьке за занадто складне, щоб його пояснити лишень одним елементом. Але я нічого не маю проти і однобічної доктрини, коли вона веде до досліду нових фактів. На лихо марксісти, або ліпше енгельсісти рідко коли досліджують що, а просто а priori чертають історичні і політичні фігури, часто зовсім фантастичні. Так робите і Ви» (Драгоманов М. Перший лист до Юліана Бачинського, 1897: 302).

Перша рецензія І. Франка на текст Ю. Бачинського з'явилася на сторінках часопису «Житє і слово» за 1895 рік. Тут має місце певна плутанина з датами. За браком фінансування шоста книга «Житє і слово» (за жовтень-листопад 1895),

про яку йдеться, побачила світ лише навесні 1896, що дало змогу Франкові доповнити її власне своїм оглядом на «Україна Irredenta» (Франко, 1895: 470–483). Сама ж праця Ю. Бачинського з'явилась на полицях на початку 1896 р., хоча перше її видання було офіційно датоване 1895-м. З огляду на те, що Ю. Бачинський в ході своєї промови на IV з'їзді РУРП 29 грудня 1895, за його виразом, «погрожував» присутнім, що «за тиждень-два появиться в друку «Україна Irredenta», і вона дістанеться до рук українського загалу» (Бачинський, 1930: 11), а перші змістовні відгуки на публікацію почали надходити ще до кінця зими, книжка вийшла з друкарні протягом січня-лютого 1896 року.

У своїй статті І. Франко розглядає «Україна Irredenta» в широкому контексті еволюції національної свідомості українців. Властиво, більшу половину обсягу рецензії займає нарис історичного розвитку «обох Україн» з фокусом на еволюцію місцевої політичної думки. Сама ж «Україна Irredenta», на думку І. Франка, має розглядатися як «прояв національної свідомості» українців, але не як серйозна наукова розвідка. Роздуми про теоретичний доробок М. Драгоманова, що помер влітку 1895, врешті підводять рецензента впритул до поглядів «молодих радикалів». Вони, за Франком, прагнуть «погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксістський «матеріалістичний світогляд» з даними української історії».

У цілому радше критичний тон рецензії виразно м'якшає у висновках, де Франко підсумовує значення «Україна Irredenta» для національного руху, а zarazом оцінює Бачинського як політичного теоретика. Він, за прогнозом письменника, неодмінно «виросте з соціал-демократичного доктринерства» і може навіть стати перспективним вченим, якщо «вдасться в старанніші студії над конкретними фактами». Що ж стосується «Україна Irredenta», то книга, попри всі свої вади, посяде важливе місце в історії інтелектуальних пошуків русинів-українців.

Наступного разу І. Франко прокоментував «Україна Irredenta» на сторінках преси майже через п'ять років, коли з'явилося друге її видання. Основний текст Ю. Бачинський доповнив публікацією свого листування з М. Драгомановим. «Літературно-науковий вістник» в особі І. Франка згадує про нове видання в огляді свіжих книжок за жовтень 1900:

«Що сей твір діждав ся другого видання, значить, читається не вважаючи на неможливий, чисто схолястичний жаргон, се треба покласти на карб тої основної думки, яка чинить головну вартість книжки – думки про потребу розвивання української національності, хоча сучасна наука має на се багато справедливійших і сильніших

доказів, ніж їх умів підібрати автор» (Франко, 1900: 55).

Попри позитивний відгук письменника про цінність книжки в контексті «потреби розвивання української національності», загальна його оцінка праці Ю. Бачинського, порівняно з першою рецензією, значно безжальніша: «Є се друге, незмінене видане сего твору, найкращого взірця галицької схолястики, нащепленої марксістською фразеологією».

Короткий переказ «Україна Irredenta» наприкінці лютого 1896 р. підготував для чернівецької газети «Буковина» близький друг і товариш Бачинського по молодшому поколінню РУРП Микола Ганкевич (Ганкевич, 1896). Оглядач відверто зізнається, що його метою було «подати в головних рисах зміст студії п. Бачинського», не вдаючися в глибоку критику. М. Ганкевич так висвітлює дослідницьку траєкторію книги:

«Еміграція мужиків ставить автора перед питань, де лежить її властива причина, а відповідь на се питання наводить его на цілий ланцюх різнородних квестий, дотикаючих руско-українського народу в Австрії і в Росії. Всі більше менше годять ся на се, що матеріальна нужда гонить галицьких селян з рідного краю, але не всі годять ся на те, де лежить причина сего з'явища.

Швидкий процес творення нових класів на селі, національне протистояння поляків із українцями та перш за все необхідність індустріального розвитку Галичини, що суперечить інтересам австрійської імперської адміністрації, змушують українців добиватися «отверто і ясно в політичній програмі політичної самостійности Руси-України». Єдине критичне зауваження, наявне в рецензії, присвячене «майже односторонньому» підходові Ю. Бачинського до аргументації своєї головної тези. В приватному листуванні М. Ганкевич вже не так стримано коментував цю проблему. В листі до іншого «молодого радикала» Володимира Охримовича він питає: «Чи Ти читав «Україну irredent-y»? Ціла стаття – то квінтесенція «прямолинейности». Товарова продукція – буржуазія і пролетаріат – воля політична в Росії – кінець Австрії – буржуазія українська – радикалізм національний сеї буржуазії. – etc. etc. etc» (Листи Ганкевича Миколи до Охримовича В. // ЦДІАЛ. Ф. 372. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 30.).

Дещо глибший характер має огляд «Україна Irredenta» авторства Мирона Кордуби в журналі «Зоря» за першу половину червня 1896 р. (Кордуба, 1896). Рецензент робить акцент на соціально-економічній складовій книги і, наслідуючи самого Ю. Бачинського, починає її обговорення з проблеми селянської еміграції. М. Кордуба віддає належне авторові «Україна Irredenta» вже за одну лише спробу дослідити стан східногалицького життя «на основі найновіших вислідів,

до яких дійшли науки соціальні на заході». На переконання рецензента, оригінальність праці Ю. Бачинського полягає саме в його аналітичному підході, який «пристосовує виводи Енгельса та Маркса до галицьких відносин».

Кінець 1890-х років в житті Східної Галичини позначався бурхливим зростанням громадсько-політичної активності української молоді на національній основі. Для багатьох із них «Україна Irredenta» стала джерелом натхнення. Значного розголосу набула промова представника нового покоління галицьких українців Ісидора Голубовича на Шевченківських урочистостях 17 березня 1897 р. І. Голубович прямо проголосив, що «ціль наших змагань – це самостійність України» (Голубович, 1897), причому в її «природних кордонах», тобто від Сяну по Кавказ, за відомим закликком Бачинського. Розгортання студентського руху стало однією з передумов виникнення на зламі XIX–XX ст. нових громадських організацій під-австрійських українців («Молода Україна» та ін.), які стояли позиціях самостійної держави. Як згадував член УНДП і Українського націонал-демократичного об'єднання (УНДО), держсекретар в питаннях земельних справ першого уряду ЗУНР (1918–1919) Степан Баран, «Україна ірредента» добула тоді широке і вдячне розуміння серед галицько-української інтелігентської молоді, студентів університету і учнів вищих гімназійних клас. Я читав її як учень вищої гімназії в рік чи два по її появі і пригадую собі добре, яке величезне враження справила вона на мене і на моїх товаришів самбірської державної польської гімназії, в якій українці творили більшість – тоді вже одинокий випадок у краю. «Кобзар» Шевченка, що його знали ми в тоді оголошеній цілості, і «Україна ірредента» Бачинського, як теж деякі твори Івана Франка, зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками і соборниками. Подібний духовний процес пройшла українська молодь і інших східньо-галицьких гімназій при кінці мин. сторіччя ще перед появою «Самостійної України» Миколи Михновського» (Баран, 1947).

У тій же публікації С. Баран високо оцінює історичну роль автора «Україна Irredenta» у творенні українського проєкту, називаючи його першим конструктором самостійницької та державницької ідеї, що дав своїм твором «ширші ідеологічні і суспільно-економічні основи».

Вимога політичного суверенітету України в партійних документах. Розгортання ідеологічного протистояння всередині РУРП doprowadило до того, що вона стала першою політичною силою в історії, яка прямо та відверто проголосила прагнення до національного суверенітету України в своїй програмі. Це історичне рішення було ухвалене на IV з'їзді радикальної партії

29 грудня 1895 року (Програма руско-української радикальної партії, принята на IV з'їзді у Львові дня 29 грудня 1895 р., 1896). Під тиском Ю. Бачинського та інших «молодих» постулат про «повну політичну самостійність русько-українського народу», було внесено до програми РУРП напередодні виходу «Україна Irredenta» в публічний простір.

У наступні декілька років більшість провідних діячів РУРП, в першу чергу з ідеологічних причин, вийшли з радикальної партії та взяли участь у другій хвилі українського партійного будівництва в Східній Галичині. І. Франко, В. Охримович, Євген Левицький і В. Будзиновський зіграли значну роль у творенні Української національно-демократичної партії (УНДП), проголошеної в грудні 1899 (Расевич, 1997). УНДП стала спільним проєктом народовців з товариства «Народна рада» і групи колишніх радикалів, які дотримувались поміркованих, центристських поглядів. Представники «молодих радикалів», що залишилися на ультралівих, марксистських позиціях, – М. Ганкевич, Ю. Бачинський, Семен Вітик (а також посол радикалів у Райхсраті Роман Ярославич, селянин-кооператор Андрій Шмігельський та інші) – восени 1899 року започатковують у Львові Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Обидві нові політичні сили на сторінках преси та в публічних виступах своїх діячів чітко окреслили прагнення до творення в майбутньому самостійної соборної держави українського народу.

У програмній публікації під заголовком «На склоні століття» часопису «Воля», який було засновано в 1900 році в якості офіційного органу УСДП, українські соціал-демократи заявляють про «великий злам епох». Сучасна доба, на переконання редакції, позначена ударами капіталізму, що «розбухали сонну галицьку суспільність», а «господарка грошова захитала основи патріархального ладу економічного» (На склоні століття, 1900). Прямо наслідуючи діалектичну аргументацію Ю. Бачинського з «Україна Irredenta», УСДП стверджує, що русини-українці перебувають у злиднях «не лише через капіталізм, але і через брак капіталізму». В подібній логіці саме соціально-економічна необхідність має призвести до заснування незалежної держави, адже лише вона дозволить капіталізові повноцінно розвинути на українських землях виробничі сили, поступ яких тут стримує імперська влада. В цілому для УСДП, як і для її теоретика Ю. Бачинського, вимога політичної самостійності України невіддільна від загальнолюдського поступу до омріяного соціалізму: перше є передумовою другого. «Воля» відверто проголошує незалежну державу в якості ближчої мети партії: «Змагаємо до того, щоби цілий народ український виборів собі

національну волю та самостійність політичну; наша ціль – вільна держава українського люду, українська республіка».

До лав створеної наприкінці 1899 року Української національно-демократичної партії також встали колишні активісти РУРП з обох генерацій. Їхніми зусиллями нова політична сила адаптувала для своїх потреб ідеологічні надбання дискурсу радикальної партії. Так, наприклад, еволюцію поглядів на національну державність особисто І. Франка, а отже – його значення для появи та стрімкого розвитку УНДП, неможливо досягнути поза контекстом конфлікту поколінь в РУРП протягом всього першого десятиліття її існування.

Декларація про створення УНДП і водночас її перша політична програма під назвою «Платформа Національно-демократичного (народного) сторонництва» з'являється на сторінках народовського видання «Діло» 28 грудня 1899 року, невдовзі після заснування партії. В її осерді лежить прагнення самовизначення об'єднаного в політичну цілісність українського народу по обидва боки Збруча. Кидається в очі відмінність від марксистського обґрунтування тієї ж мети в соціал-демократів. УНДП значно більше уваги приділяє історичному чиннику, що має надати легітимність державницьким претензіям українців. «Платформа» робить виразний ідеологічний наголос на наявності в українців «самостійності державної» в минулому, підкреслюючи відданість цій традиції з боку національних демократів:

«Ми галицькі Русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, відтак боров ся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрік ся і не зрікає ся прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднав ся з часом в одноцільний національний організм, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними» (Програма національно-демократичного (народного) сторонництва, 1983: 57).

І. Франко, один з батьків-засновників української націонал-демократії, прямо визнавав, що перший програмний документ УНДП писався «на основі програми радикальної партії, при головній

участі д-ра Вол. Охримовича і мойй» (Франко, 1904). Все ті ж І. Франко, В. Охримович, а також ще один ексрадикал Є. Левицький стали членами управи партії, її центрального керівництва, а колишній товариш Ю. Бачинського, в минулому лідер «молодих радикалів» В. Будзиновський увійшов до так званого ширшого комітету національних демократів.

Висновки. Запропоноване в «Україна Irredenta» розв'язання національного питання народилося в палких дискусіях першої половини 1890-х років у надрах РУРП, але швидко вийшло за межі радикальної партії. Його поширення в інтелектуально-політичному просторі Східної Галичини рухалося головню двома каналами. Вочевидь, організаційна роль, яку вихідці з радикальної партії взяли на себе в процесі творення УДСП і УНДП, зумовила прямий ідейний транзит між ними. Це зауважив й сам Ю. Бачинський, готуючи до друку нове видання «Україна Irredenta»:

«Власне ті нові партійні організації, що повстали намісці розбитої радикальної партії, витворили ся за ініціативою людей, що вийшли з радикальної партії, – вони то і перенесли з собою до тих нових організацій ідею політичної незалежності України і сю ідею поклали між головні, начільні постуляти їх політичних змагань. Ідея політичної самостійності українського народу придбала нові круги прихильників: українську-галицьку «інтелігенцію» і український-галицький пролетаріят» (Бачинський, 1924: 170).

Між тим не менш важливим фактором був резонанс, спричинений писаннями та публічними виступами радикалів протягом останньої декади XIX ст в колах русько-української інтелігенції. Відлуння дискусії навколо «Україна Irredenta», що розгорталася в середині – другій половині 1890-х, буде добре чути і в наступному столітті. Уже в 1900–1901 роках з'являється цілий розсип публікацій, присвячених ідеї утворення незалежної держави: «Самостійна Україна» Романа Стефановича, видана за участі В. Будзиновського «по слідах» серії матеріалів в «Ділі» та однойменній статті «Буковини»; «Русь-Україна і Московщина-Росія» Лонгіна Цегельського, пізніше неодноразово перевидана; «Самостійна Україна» наддніпрянця Миколи Міхновського. Поява останньої сигналізувала про те, що вимога утворення незалежної української держави перетнула Збруч у східному напрямку.

Література:

1. Himka J.-P. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890–1895. *Slavic Review*. 1982. Vol. 41. No. 2. P. 219–235.
2. Jobst K. Marxismus und Nationalismus: Julijan Bačynskýj und die Rezeption seiner «Ukraina Irredenta» (1895/96) als Konzept der ukrainischen Unabhängigkeit. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1997. № 45. P. 31–47.
3. Баран С. Перші українські державники-соборники. *Орлик*. 1947. № 12. С. 18–19.

4. Бачинський Ю. Україна Irredenta (по поводу еміграції). Львів : «Універсальна бібліотека», 1895. 139 с.
5. Бачинський Ю. Україна irredenta. Третє виданє. З передмовою В.Дорошенка і додатком: Листуванє Ю. Бачинського з М. Драгомановом з приводу «України irredent-и». Берлін : Видавництво української молоді, 1924. 263 с.
6. Бачинський Ю. Як я видавав «Українську еміграцію». Зразок культури «Українського піємонту» з початком ХХ-го віку. Львів : Львівська Друкарня Новочасна, 1930. 32 с.
7. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. Київ : Основні цінності, 2001. 256 с.
8. Ганкевич М. Квестія українська в світлі критики соціалістичної. *Буковина*. 1896. Т. 12. № 46-47. С. 1-2.
9. Голубович І. Промова голови Академічної Громади на вечерку в роковини смерті Шевченка, у Львові д. 17 марта. *Житє і Слово*. 1897. Т. 6. Кн. 2. С. 166-167.
10. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історико-філософської секції*. 1990. Т. ССХХІІ. С. 71-110.
11. Драгоманов М. До М. Павлика від 17(29) Марця 1893. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895)*. Т. VII. (1892-1893). Чернівці : Накладом «Руської Ради», 1911. С. 189.
12. Драгоманов М. Перший лист до Юліана Бачинського. Із переписки М.П. Драгоманова. Подає М. Павлик. 6/18 Жулєа, 94. Софія. *Житє і слово*. 1897. Том VI. С. 302.
13. Кордуба М. [Рец. на кн.]: Бачинський Ю. Україна irredenta: Суспільно-політичний скіц. *Зоря*. 1896. № 11. С. 217-218.
14. На склоні століття. *Воля*. 1900. № 1. С. 1-3.
15. Нахлік Є. Франкова рецепція «Україна Irredenta». 4 серпня 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/54518>.
16. Програма національно-демократичного (народного) сторонництва. *Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.*: в 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен : Сучасність, 1983. С. 57-58.
17. Програма руско-української радикальної партії, принята на IV з'їзді у Львові дня 29 грудня 1895 р. *Радикал*. 1896. № 7. С. 70.
18. Расевич В. Виникнення Української національно-демократичної партії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1997. Вип. 32. С. 127-128.
19. Франко І. Ukraina irredenta. *Житє і слово*. 1895. Т. 4. Кн. 6. С. 470-483.
20. Франко І. Лист від 24 листопада 1904 до редакції «Діла». *Зібрання творів: У 50 т.* Київ : Наук. думка, 1976-1986. Т. 50. С. 256.
21. Франко І. Нові книжки. *Літературно-науковий вістник*. 1900. Т. X. Кн. 4. № 10. С. 55.
22. Листи Ганкевича Миколи до Охримовича В. // ЦДІАЛ (Центральний державний історичний архів у Львові). Ф. 372. Оп. 1. Спр. 38. 49 арк.

References:

1. Himka J.-P. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890-1895. *Slavic Review*. 1982. Vol. 41. No. 2, pp. 219-235. [In English].
2. Jobst K. Marxismus und Nationalismus: Julijan Bačynskyj und die Rezeption seiner «Ukraina Irredenta» (1895/96) als Konzept der ukrainischen Unabhängigkeit. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1997. № 45, pp. 31-47. [In German].
3. Baran S. Pershi ukraïnski derzhavnyky-sobornyky [The first Ukrainian independentists-unifiers]. *Orlyk*. 1947. No 12, pp. 18-19. [In Ukrainian].
4. Bachynskyi Y. (1895). Ukraina Irredenta (po povodu emihratsii) [Ukraine Irredenta (on the emigration)]. Lviv: «Universalna biblioteka», 1895. 139 p. [In Ukrainian].
5. Bachynskyi Y. (1924). Ukraina irredenta. Tretie vydanie. Z peredmovoiu V. Doroshenka i dodatkom: Lystuvanie Y. Bachynskoho z M. Drahomanovom z pryvodu «Ukrainy irredent-y» [Ukraine irredenta. Third edition. With the foreword by V. Doroshenko and addition: The correspondence between Y. Bachynskyi and M. Drahomanov about «Ukraine irredenta»]. Berlin: Vydavnytstvo ukrainskoi molodi. 263 p. [In Ukrainian].
6. Bachynskyi Y. (1930). Yak ya vydavav «Ukrainsku emihratsiiu». Zrazok kultury «Ukrainskoho piiemontu» z pochatkom XX-ho viku [How I published «Ukrainian Emigration». A sample of the culture of «Ukrainian Piedmont» from the beginning of the XX century]. Lviv: Lvivska Drukarnia Novochasna. 32 p. [In Ukrainian].
7. Behei I. (2001) Yulian Bachynskyi: sotsial-demokrat i derzhavnyk [Yulian Bachynsky: social democrat and independentist]. Kyiv: Osnovni tsinnosti. 256 p. [In Ukrainian].
8. Hankevych M. (1896). Kvestyia ukrainska v svitli krytyky sotsyialistychnoi [The Ukrainian question in the light of socialist criticism]. *Bukovyna*. Vol. 12. № 46-47, pp. 1-2. [In Ukrainian].
9. Holubovych I. (1897). Promova holovy Akademichnoi Hromady na vecherku v rokovyny smerty Shevchenka, u Lvovi d. 17 marta [Speech by the Chairman of the Academic Community Isidor Golubovych at a party on

- the anniversary of Shevchenko's death, in Lviv on March 17]. *Zhytie i slovo*. Vol. 6. Book 2, pp. 166–167. [In Ukrainian].
10. Hrytsak Y. (1990). «Molodi» radykaly v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istoryko-filosoofskoi sekti* [«Young» radicals in the socio-political life of Galicia]. – Tom CCXXII, pp. 71–110. [In Ukrainian].
 11. Drahomanov M. (1911) Do M. Pavlyka. 17 (29) Martsa 1893 [To M. Pavlyk. 17 (29) March 1893]. *Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom (1876–1895)*. Vol. VII. (1892–1893). Chernivtsi : Nakladom «Ruskoi Rady», p. 189. [In Ukrainian].
 12. Drahomanov M. (1897). Pershyi lyst do Yuliana Bachynskoho. Iz perepysky M. P. Drahomanova. Podaie M. Pavlyk. 6/18 Julia, 94. Sofia [The first letter to Yulian Bachynsky. From the correspondence of M. P. Drahomanov. Submitted by M. Pavlyk. 6/18 Julia, 94. Sofia]. *Zhytie i slovo*. Vol. VI, p. 302. [In Ukrainian].
 13. Korduba M. (1896). [Book review]: Bachynskiy Y. Ukraina irredenta: Suspilno-politychni skits [Bachynsky Y. Ukraine Irredenta: Socio-political sketch]. *Zoria*. No. 11, pp. 217–218. [In Ukrainian].
 14. Na skloni stolittia (1900) [At the turn of the century]. *Volia*. No. 1, pp. 1–3. [In Ukrainian].
 15. Nakhlik Y. (2016). Frankova retseptsiia «Ukraina Irredenta». 4 serpnia 2016. [Franko's reception of «Ukraine Irredenta». August 4, 2016]. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/54518> [In Ukrainian].
 16. Prohrama natsionalno-demokratychnoho (narodnoho) storonnytstva [Program of national democratic (people's) community] (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v XX st.*: in 3 vol. / ed. T. Hunchak, R. Solchanyk. Munich: Suchasnist, pp. 57–58. [In Ukrainian].
 17. Prohrama rusko-ukrainskoi radykalnoi partyi, pryniata na IV ziizdi u Lvovi dnia 29 hrudnia 1895 r. (1896) [The program of the Ruthenian-Ukrainian Radical Party, adopted at the IV Congress in Lviv on December 29, 1895]. *Radykal*. No. 7, p. 70. [In Ukrainian].
 18. Rasevych V. (1997). Vynyknennia Ukrainskoi natsionalno-demokratychnoi partii [The emergence of the Ukrainian National Democratic Party]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. Is. 32, pp. 127–128. [In Ukrainian].
 19. Franko I. (1895). Ukraina irredenta [«Ukraine Irredenta»]. *Zhytie i slovo*. Vol. 4, book 6, pp. 470–483. [In Ukrainian].
 20. Franko I. (1904). Lyst vid 24 lystopada 1904 do redaktsii «Dila» [Letter dated November 24, 1904 to the edition of «Dilo»]. *Zibrannia tvoriv*: In 50 vol. Kyiv : Nauk. dumka, 1976–1986. Vol. 50, p. 256. [In Ukrainian].
 21. Franko I. (1900). Novi knyzhky [New books]. *Literaturno-naukovyi vistnyk*. Vol. X, Book. 4. No. 10, p. 55. [In Ukrainian].
 22. Lysty Hankevycha Mykoly do Okhrymovycha V. [Letters by Hankevych Mykola to Okhrymovych V.] // TsDIAL (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Lvovi). F. 372. Op. 1. Spr. 38. 49 ark.

Стаття надійшла до редакції 06.12.2021
The article was received 6 December 2021

СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.: ЗДОБУТКИ, ТРУДНОЩІ І ПРОБЛЕМИ (ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ)

Свинаренко Наталія Олександрівна,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
та мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця
Nataliia.Svynarenko@hneu.net
orcid.org/0000-0002-8972-0025*

Добрунова Людмила Едуардівна,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
та мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця
Ljudmila.Dobrunova@hneu.net
orcid.org/0000-0002-1222-4082*

Метою роботи є аналіз вітчизняної наукової та публіцистичної літератури, присвяченої характеристиці стану освіти в роки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні на прикладі Харківської області. Для її досягнення найбільше застосовувалися такі **методи**, як історико-порівняльний і герменевтичний.

Результати. Розглянуто процес дослідження стану освіти та ролі освітян у роки Голодомору 1932–1933 рр. у сучасній вітчизняній публіцистичній літературі. Виявлено, що найґрунтовніші краєзнавчі дослідження з історії стану освіти в роки Голодомору 1932–1933 рр. на Харківщині належать Т. Поліщук. Фрагментарні відомості та згадки про умови життя освітян Харківщини в 1932–1933 рр. знайдено у краєзнавчих роботах Л. Ісаїва, І. Скотаря, В. Стрільця, І. Путрі та інших дослідників.

Висновки. Найбільшою проблемою в дослідженні становища освітян у 1932–1933 рр. у місті Харкові та на Харківщині є те, що ґрунтовних праць, у яких би комплексно розглядалися й аналізувалися як здобутки, так і проблеми освітян, в історіографічному аспекті немає. У публіцистичній літературі, в описах картин соціально-економічного життя освітян часто бракує конкретики, факти подаються розрізнено, деяка інформація потребує додаткового вивчення й пояснення хоча би тому, що сучасні реалії та стандарти життя того часу надзвичайно різняться. У сучасній науковій і публіцистичній літературі повідомляється про очевидні здобутки освітян на початку 30-х рр. ХХ ст.: невинне зростання рівня грамотності населення, дію закону про обов'язкову середню освіту, збільшення мережі закладів середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Однак ґрунтовних робіт, присвячених усебічному висвітленню історіографії зазначеного питання, не знайдено.

Для опису цілісної картини становища освітян у 1932–1933 рр. у Харкові та на Харківщині подальших досліджень потребує розширення джерельної бази зазначеної проблеми, історичні оцінки різних дослідників, а також біографії видатних освітян та унікальність їхніх методик навчальної і виховної роботи.

Ключові слова: публіцистична література, голод 1932–1933 рр., матеріали архівів, Харківська область, історіографія, історіографічні джерела.

THE SITUATION OF EDUCATORS IN THE KHARKIV REGION DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933: ACHIEVEMENTS, DIFFICULTIES AND PROBLEMS (HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE STUDIES ASPECTS)

Svynarenko Nataliya Oleksandrivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Preparation of Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Nataliia.Svynarenko@hneu.net
orcid.org/0000-0002-8972-0025*

Dobrunova Lyudmila Eduardivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Preparation of Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Liudmila.Dobrunova@hneu.net
orcid.org/0000-0002-1222-4082*

The **aim of the work** is to analyze the domestic scientific and journalistic literature devoted to the characteristics of the state of education during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine on the example of Kharkiv region. To achieve it, the most widely used **methods** are historical-comparative and hermeneutic.

Results. The process of studying the state of education and the role of educators during the Holodomor of 1932–1933 in modern domestic journalistic literature is considered. It was revealed that the most thorough local lore studies on the history of the state of education during the Holodomor of 1932–1933 in the Kharkiv region belong to T. Polishchuk. Fragmentary information and mentions about the living conditions of educators of Kharkiv region in 1932–1933 were found in the local lore works of L. Isaiv, I. Skotar, V. Strilets, I. Putria and other researchers.

Conclusions. The biggest problem in the study of the situation of educators in 1932–1933 in Kharkiv and Kharkiv region is that there is no historiographical aspect of thorough works that would comprehensively consider and analyze both the achievements and problems of educators. In the journalistic literature, descriptions of pictures of socio-economic life of educators often lack specifics, the facts are presented separately, some information needs further study and explanation, at least because modern realities and living standards of that time are extremely different. Modern scientific and journalistic literature reports on the obvious achievements of educators in the early 1930s: the steady increase in literacy, the law on compulsory secondary education, the expansion of the network of secondary, vocational and higher education institutions. However, no thorough work devoted to comprehensive coverage of the historiography of this issue has been found.

To describe the holistic picture of the situation of educators in 1932–1933 in Kharkiv and Kharkiv region, further research requires expanding the source base of this problem, historical assessments of various researchers, as well as biographies of prominent educators and the uniqueness of their teaching methods.

Key words: publicist literature, famine of 1932–1933, archive materials, Kharkiv region, historiography, historiographical sources.

1. Вступ

Як історичний процес Голодомор 1932–1933 рр. у різних аспектах вивчали вітчизняні науковці (Кульчицький, 2008; Марочко, Мовчан, 2020; Гогохія, 2010; Лисенко, 2011; Слободян, 2013) та публіцисти (Поліщук, 2008: 193; Скотар, 1993: 74–76; Путря, 2014: 59; Ісаїв, 2008). Зокрема, Л. Слободян в одній зі своїх наукових праць аналізує ставлення представників радянської влади до освітян (як представників інтелігенції) у 1932–1933 рр. в Україні. Учений називає Голодомор інструментом політики деукраїнізації та стверджує, що в той час відбувалися масові репресії як міського, так і сільського освітянства (Слободян, 2013: 48).

Це одна з найтрагічніших сторінок історії нашого народу. Голодування селян у цей час – факт

загальновідомий, проте ситуація в освіті також була важкою. Щодо славнозвісної рівності радянського суспільства варто зазначити, що високе партійне керівництво надзвичайно турбувалося про певні категорії громадян. Радянські керманічі завжди проголошували, що турбуються про вчителів. А чи так це було насправді? Як висвітлюється ця проблема в сучасній науковій і публіцистичній літературі?

Метою роботи є визначення особливостей початкового етапу дослідження вітчизняної наукової та публіцистичної літератури, присвяченої характеристиці ролі освітян у роки голоду 1932–1933 рр. в Україні на прикладі Харкова та Харківської області. Для її досягнення необхідно було виконати такі **завдання**: а) вивчити персональний внесок вітчизняних істориків

та публіцистів в оцінку здобутків українських освітян міста Харкова та Харківської області зазначеного періоду; б) охарактеризувати основні напрями освітньої та виховної роботи харківських освітян того часу, напрями їхньої позанавчальної роботи; в) визначити місце освітян Харківщини в осередках «активістів» у селах; г) висвітлити проблеми соціально-побутового життя учительства.

Під час дослідження найбільше застосовувалися такі *методи*, як історико-порівняльний (для пояснення проблем стану освіти в 1932–1933 рр., визначення рівня зарплат різних категорій населення, з’ясування здобутків освітян та їх участі у громадському русі, розкриття соціально-побутового життя учителів удома й на роботі) та герменевтичний (для аналізу і тлумачення архівних матеріалів).

Історіографічна та джерельна база із зазначеної проблематики не дуже значна. Найінформативнішими на цей час є видані збірки архівів державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Шуйський, Полянецький, 2006; Гнезділо, Лапчинська, Шуйський та ін., 2009; Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008; Поліщук, 1997). У збірках архівних документів представлені телефонограми райкомів Комуністичної партії (більшовиків) України (далі – КП(б)У) партосередкам у сільрадах, доповідні записки уповноважених у районах, скарги та звернення вчителів щодо їхнього голодування, постанови президій райвиконкомів Харківської області, досить детальні звіти районних санітарних лікарів про загрозливий санітарно-епідемічний стан району, акти обстеження комісій районних відділів народної освіти, постанови бюро райкомів КП(б)У Харківської області, протоколи засідань сільрад, доповідні записки представників громадських організацій, листи Харківського облвиконкому Центрального комітету КП(б)У про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю тощо. А завдяки матеріалам краєзнавчих нарисів (Ісаїв, 2008: 112; Путря, 2014; Скотар, 1993; Стрілець, 2002) можна розглянути становище освітян у 1932–1933 рр. у місті Харкові та Харківській області за певними районами, визначити специфіку його розвитку.

2. Про здобутки освітян України на початок 30-х рр. XX ст. у вітчизняній історіографії

Історичні джерела повідомляють, що найбільша частка роботи щодо ліквідації неписьменності лягла на плечі українського вчителя, який після робочого дня у школі ще декілька годин на тиждень вів групи неписьменних: у 1931–1932 рр. майже всюди діяв всеобуч, відбувся перехід до обов’язкового середнього навчання, майже всі

випускники початкової школи (95%) продовжували навчатися у школах-семирічках. В Україні в 1932 р. діяла єдина структура загальноосвітньої трудової школи: початкова (I–IV класи), неповна середня (V–VII класи), середня (IX–X класи) (Білоцерківський, 1999: 393–394). Станом на 1932–1933 рр. міські школи здебільшого були семикласними, а в селах діяли переважно або початкові школи (I–IV класи), або семирічки. Хоча в тих регіонах, які найдужче потерпали від голоду, учителям працювати було дуже складно через страхи батьків відпускати дітей до школи, та й навряд чи доведені до відчаю голодом батьки змогли би правильно мотивувати дітей до навчання. Кількість середніх шкіл безперервно зростала, понад 80% дітей навчалися в українських школах (Слободян, 2013: 49). Особливо енергійно розвивалася мережа закладів вищої освіти в 30-х рр. XX ст. Так, наприклад, у 1933 р. на території Радянської України функціонувало 28 вищих медичних навчальних закладів та 29 середніх закладів (Товкун, 2016: 12). А найбільшим вузівським центром України був Харків, столиця УСРР до 1934 р. (Білоцерківський, 1999: 394).

У роботі краєзнавця І. Скотаря, викладача Валківського училища механізації сільського господарства (Харківська область), наведені певні відомості про труднощі в роботі закладів місцевої профтехосвіти в 1933 р. Зокрема, учений зазначив, що тогочасний директор Ков’язької машинно-тракторної станції І. Савченко набрав 70 слухачів на курси трактористів при Валківській автотракторній школі. Курсантів годували вареним бур’яном, кропивою та вікою, за три місяці навчання від голоду помер 21 слухач. Ті, хто довчився й закінчив навчання, отримали трактори та почали оранку під озимину (Скотар, 1993: 68–69).

3. Висвітлення громадської та позанавчальної діяльності

Як відомо, у патріотично-виховних системах тоталітарних держав провідну роль відіграє сама країна та створені нею громадські організації. Педагоги 30-х рр. XX ст. мусили, крім нести в маси «розумне, добре, вічне», проповідувати в позаурочний час догми марксистсько-ленінського вчення, навчатися на спеціальних курсах, виступати з промовами до відповідних тодішніх державних свят: Дня Паризької комуні, Дня Інтернаціоналу, роковин пролетарської революції, 1 Травня тощо (Гогохія, 2010: 183). У позаурочний час усі педагоги мали проводити громадську роботу.

В. Стрілець зазначає, що в усіх школах Люботина, невеликого міста поблизу Харкова, активно діяли осередки юних ленінців, а вчителі мусили пристосовувати релігійні свята до нових

комуністичних свят через проведення таких масових заходів, як «Вечірка зеленого листя», «День товариша Врожаю», «День червоного яблука», «Свято лампочки Ілліча» (Стрілець, 2002: 300).

4. Опис учительства в осередках активістів

Українізація давала УСРР шанс мати значну сферу життя, непідвладну й непідконтрольну центру, – у цьому полягала загроза існування сталінської імперії. Тому вчителству відводилася досить вагома роль. Вважалося, що під особливою опікою держави перебувають такі категорії осіб, як червоноармійці, іноземні спеціалісти та вчителі (Поліщук, 1997). Ці категорії населення апіорі не мали голодувати. Однак чи такою була тодішня реальність?

До складу сільських активістів входили особи із числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (учителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, на курсах). Саме сільські управлінці й активісти вважали конфісковане «куркульське майно» та колгоспні засоби виробництва своєю власністю (Лисенко, 2011: 168). Життя українського суспільства того часу характеризувалося подвійними стандартами: активісти пропагували колгоспне виробництво, хоча насправді саме ці люди замість внесення конфіскованого майна на користь колгоспу особисто збагачувалися за рахунок родин заможних селян-одноосібників.

Образ учительки-активістки, затятої прихильниці сталінської політики або ж просто відчайдушної кар'єристички, також можна знайти в деяких архівних матеріалах, наприклад у свідченнях В. Коняєвої 1913 р. н., уродженки хутора Гузівки Валківського району Харківщини, про участь місцевої вчительки в роботі продзагону, який надто активно працював. В. Коняєва, будучи малолітньою, чинила спротив та хутко розв'язувала складені активістами мішки із зерном, розсипаючи пшеницю на землю. Натомість учителька схопила В. Коняєву за одяг і відкинула її від мішків, як цуценя. Хоча діти страшенно плакали та кричали, учителька зовсім не звертала на них уваги (Поліщук, 2006).

Аналізуючи описаний історичний факт, можна зробити висновок, що в 1932–1933 рр. у нашому суспільстві з'явився прошарок людей, які через певні важелі влади отримували практично нічим не обмежену владу над нещасними селянами та їхніми нехитрими статками. І цим шансом змінити життя намагалися скористатися й деякі освітяни. Тобто в педагогічному середовищі 1932–1933 рр. траплялися такі абсолютно безпринципні вчителі, яких і близько не можна було пускати до дітей. Ці вчителі були ланцюжком суспільства, частина з них реалізовувала себе саме в такий недостойний спосіб.

5. Про проблеми в роботі вчителів

Красзнавець І. Путря в одній зі своїх робіт зауважує, що проблема безпритульності загострилася на Балаклійщині за часів колективізації сільського господарства та голоду 1932–1933 рр. (Путря, 2014: 49). У цій роботі є відомості, що в 1928 р. в Балаклійському дитбудинку імені Н.К. Крупської перебували 34 вихованці та 3 педагогічні працівники.

Опис умов проживання дітей у спеціалізованих закладах справляє гнітюче враження. Зокрема, акт обстеження валківського дитмістечка імені Яковлева комісією райвідділу народної освіти у грудні 1931 р. так представляє тодішні культурно-побутові умови проживання вихованців та умови роботи: шибки в ідальні вибиті, їдять з однієї миски по 10 осіб, подвір'я забруднене, білизну міняють двічі на місяць, замість шафи вихованці всі свої речі ховають під матрацом або під подушками. Дітей купають двічі на місяць, без мила. Кожна дитина має два комплекти простирал, серед яких одне зовсім не придатне (Поліщук, 1997).

6. Про голодування освітян

Харчування – поняття матеріальне, тому рівень зарплати на той час також варто враховувати для повного уявлення цілісної картини тогочасних реалій. А рівень харчування залежав безпосередньо від рівня заробітної плати людини, її посади та місця в суспільстві. Відомо, що середньостатистичний робітник отримував від 50 до 100 карбованців на місяць; учитель, лікар – близько 500 карбованців; слідчі ЧК, ГПУ, НКВС – близько 600 карбованців та практично безкоштовний продуктовий набір; зарплата С. Косіора становила 6000 карбованців. Є відомості, що районний керівний працівник номенклатурної категорії щомісяця, окрім зарплати, отримував 2 кг круп, 1 кг макаронів, 2 кг риби, 1 кг цукру, 1 кг сиру бринзи, 1 кг кондитерських виробів, 0,5 л олії, 2 шматки мила та 250 штук цигарок (Товкун, 2016: 12–13). Зазначені норми стосувалися також членів родин цих відповідальних осіб.

Крім висвітлення соціально-економічного життя місцевого селянства, упорядник праці «Чорні жнива. Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини» Т. Поліщук не обійшла увагою також висвітлення щоденних реалій життя тогочасної інтелігенції. Так, у документі «Пояснення голови Огульцівського сількому обласному оргбюро Робос щодо скарги вчителя Кучеренка про голодування освітян» від 1 серпня 1932 р. згадується про затримки заробітної плати, мізерні продовольчі пайки, наявність боргів у кожного з учителів по 100–250 карбованців через дороговизну продуктів харчування на тлі заборгованості у виплаті зарплат (Поліщук, 1997). Зрозуміло, що за таких

обставин учительська спільнота була не більш ситою за селян – тодішніх головних виробників матеріальних благ для суспільства. Таким чином, наведений приклад є красномовним свідченням того, що голод 1932–1933 рр. був геноцидом не лише проти селянства, а й проти інтелігенції.

Є також відомості про лист обласного оргбіюро Робос та Валківської райпрокуратури з проханням розслідувати справу щодо постачання борошном учителів с. Огульці від 28 липня 1932 р. від учительки Сукачової, яка голодувала зі своїми трьома дітьми (Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008). У цьому ж джерелі є інша подібна інформація, зокрема, з Постанови президії Валківського райвиконкому про форсування м'ясозаготівель та незадовільне постачання вчителів району (Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008). Цинічністю та повною бездушністю наповнений зміст доповідної записки від березня 1933 р. Валківського райкому працівників освіти та райвідділу народної освіти до районної КК-РСІ про незадовільний стан харчування вчителів району, вирішенням чого стала передача 3 кг макухи вчительці с. Благодатне. Цинізм ситуації зумовлений тим, що, по-перше, макуха є додатковим продуктом харчування свійських тварин, але аж ніяк не людей; по-друге, обсяги цієї «подачки» надмізерні. Ця інформація показує нам, чому таке нелюдське ставлення влади було до нашого народу. І це за більш поблажливого ставлення представників радянської влади до інтелігенції порівняно із селянством. Звісно, цей факт красномовно свідчить про повну безперспективність і безрезультатність сталінської колгоспної системи, про її неспроможність задовольнити елементарні людські потреби.

7. Висновки

Найбільшою проблемою в дослідженні становища освітян у 1932–1933 рр. в місті Харкові та на Харківщині є те, що ґрунтовних праць, у яких би комплексно розглядалися й аналізувалися як здобутки, так і проблеми освітян, в історіографічному аспекті немає. У публіцистичній літературі, в описах картин соціально-економічного життя освітян часто бракує конкретики, факти подаються розрізнено, деяка інформація потребує додаткового вивчення й пояснення хоча би тому, що сучасні реалії та стандарти життя того часу надзвичайно різняться.

У сучасній науковій і публіцистичній літературі повідомляється про очевидні здобутки освітян у 1932–1933 рр. на Харківщині: невпинне зростання рівня грамотності населення, дію закону про обов'язкову середню освіту, навчання переважно українською мовою навіть у місті Харкові. Це було відчутним прогресом, особливо якщо порівнювати його з рівнем церковно-приходських шкіл, де діти більшості селянської бідноти навчалися тільки у вільний від сільськогосподарських робіт час.

Щодо напрямів освітньої роботи викладачів гуманітарних дисциплін, то джерела зазначають, що вчителі несли в маси догми ленінсько-сталінської ідеології без жодних компромісів, навіть без натяку на демократизм. Першочерговим завданням тодішніх будівників комунізму було оспівування досягнень стаханівського руху й героїки перших п'ятирічок, комсомольські та піонерські змагання, прославлення партії та уряду. А тогочасні пріоритети виховання, як зазначають публіцисти й науковці, зводилися до таких напрямів, як підпорядкування особистості волі колективу, виховання «людини-гвинтика». Особливе місце відводилося трудовому вихованню, тому його роль вважалася пріоритетною (Скотар, 1993: 69).

Про місце вчителя в осередках активістів, які допомагали продзагонам відбирати в селян продуктивні запаси, також є відомості в деяких історичних джерелах (Лисенко, 2011: 168; Гнезділо, Лапчинська, Шуйський та ін., 2009). Мотивація до цієї діяльності в кожного була своя. Однозначним поясненням є те, що ця категорія людей прагнула отримати владні функції та відчутти свою зверхність над беззахисними українськими селянами, які були виставлені сталінським режимом перед іншими категоріями населення як злочинці та звинувачені в усіх смертних гріхах.

У сучасній вітчизняній історіографії досить фактів того, що найбільше в 1932–1933 рр. страждали селяни як наймасовіша категорія виробників сільськогосподарських продуктів. Партійні керівники завжди популістично проголошували, що турбуються про вчителів (Білоцерківський, 1999: 394). Однак у той час голодували всі: робітники, інтелігенція, службовці, студенти та учні. Це підтверджують доповідні записки (Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008) та інші роботи (Свинаренко, Добрунова, 2020). Учителі потерпали від заборгованості у виплаті зарплати, продуктивні пайки вони отримували вкрай нерегулярно.

Тема представленого дослідження вивчена тільки в деяких напрямках та аспектах. Згадки і фрагментарні відомості про становище освітян у 1932–1933 рр. у місті Харкові та Харківській області мають місце як у науковій, так і в публіцистичній вітчизняній літературі. Ґрунтовних робіт, присвячених усебічному висвітленню історіографії вказаного питання, не знайдено. Для опису цілісної картини становища освітян у 1932–1933 рр. у Харкові та на Харківщині подальших досліджень потребує розширення джерельної бази зазначеної проблеми, біографії видатних освітян та унікальності їхніх методик навчальної і виховної роботи. Також варто продовжувати роботу зі створення нових збірників матеріалів, архівів, свідчень очевидців тогочасних подій, що стосуються вивчення становища освітян Харкова та Харківської області в 1932–1933 рр.

Література:

1. Білоцерківський В. Історія України : курс лекцій. Харків : ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 1999. 450 с.
2. Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189.
3. Голодомор у першій столиці / уклад. : І. Шуйський, В. Полянецький. Харків : Шанс, 2006. 288 с.
4. Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УРСР / упор. : О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський та ін. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.
5. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / уклад. : О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.
6. Ісаїв Л. Борівщина в роки людомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008. 496 с.
7. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 432 с.
8. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 166–179.
9. Марочко В., Мовчан О. 1932–1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.
10. Поліщук Т. «Чорні жнива» та «Столиця відчаю»: з історії створення книг про Голодомор на Харківщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 192–195.
11. Путря І. Освіта Балаклійщини: історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. 294 с.
12. Свинаренко Н., Добрунова Л. Історія вивчення медичних аспектів проблем охорони здоров'я людей в 1932–1933 рр. на Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 100–103.
13. Скотар І. Валківська старовина: історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 80 с.
14. Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48–51.
15. «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / упор. Т. Поліщук. Львів : Березіль, 2006. 416 с.
16. Стрілець В. Люботин: історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. 400 с.
17. Товкун Л. Внесок учених-гігієністів у розвиток дієтичного харчування в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). *Молодий вчений*. 2016. № 1(28). Ч. 2. С. 12–14.
18. Чорні жнива. Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Видавництво М. Коця, 1997. 368 с.

References:

1. Bilotserkivskiy, V. (1999). *Istoriia Ukrainy: kurs lektzii* [History of Ukraine: course of lectures]. Kharkiv : KhDPU im. H.S. Skovorody, 450 p. [in Ukrainian].
2. Hohokhiia, N. (2010). *Kultura masovykh sviat ta ukrainske suspilstvo v 1930-kh rr.* [The culture of mass holidays and Ukrainian society in the 1930s]. *Kraieзнавство*, no. 3, pp. 183–189 [in Ukrainian].
3. Shuiskiy, I., Polianetskiy, V. (eds.) (2006). *Holodomor u pershii stolytsi* [The Holodomor in the first capital]. Kharkiv: Shans, 288 p. [in Ukrainian].
4. Hnezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskiy, I. et al. (eds.) (2009). *Holodomor 1932–1933 rr. u m. Kharkovi, stolytsi USSR* [The Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv, the capital of the USSR]. Kharkiv : Oryhinal, 319 p. [in Ukrainian].
5. Hnezdilo, O., Koptieva, O., Panasenka, L. (eds.) (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. na Kharkivshchyni* [The Holodomor of 1932–1933 in the Kharkiv region]. Kharkiv : Oryhinal, 272 p. [in Ukrainian].
6. Isaiv, L. (2008). *Borivshchyna v roky liudomoru (1928–1933)* [Borivshchyna during the Holodomor (1928–1933)]. Kharkiv : Raider, 496 p. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia* [The Holodomor of 1932–1933 as genocide: difficulties of awareness]. Kyiv : Nash chas, 432 p. [in Ukrainian].
8. Lysenko, O. (2011). *Diialnist silskykh aktyvistiv yak odyin iz faktoriv vynyknennia selianskykh povstan vesnoi 1930 r.* [The activities of village activists as one of the factors in the emergence of peasant uprisings in the spring of 1930]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, issue 37, pp. 166–179 [in Ukrainian].
9. Marochko, V., Movchan, O. (2020). *1932–1933. Khronika Holodomoru v Ukraini [1932–1933. Chronicle of the Holodomor in Ukraine]*. Kyiv : Klio, 296 p. [in Ukrainian].
10. Polishchuk, T. (2008). “Chorni zhnyva” ta “Stolytsia vidchaiu”: z istorii stvorennia knykh pro Holodomor na Kharkivshchyni [“Black Harvest” and “Capital of Despair”: from the history of creating books about the Holodomor in Kharkiv region]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, issue 18, pp. 192–195 [in Ukrainian].
11. Putria, I. (2014). *Osvita Balakliishchyny: istorychni rozvidky* [Education of Balakliia region: historical explorations]. Kharkiv : Private individual Brovin, 294 p. [in Ukrainian].

12. Svyarenko, N., Dobrunova, L. (2020). Istoriia vyvchennia medychnykh aspektiv problem okhorony zdorovia liudei v 1932–1933 rr. na Ukraini [History of the study of medical aspects of human health problems in 1932–1933 in Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk*, issue 156, pp. 100–103 [in Ukrainian].
13. Skotar, I. (1993). Valkivska starovyna: istoryko-kraieznavechy narys [Valkivska antiquity: historical and local lore essay]. Kharkiv : Oryhinal, 80 p. [in Ukrainian].
14. Slobodian, L. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv yak instrument polityky deukrainizatsii [The Holodomor of 1932–1933 as an instrument of de-Ukrainization policy]. *Hileia: naukovyi visnyk*, issue 74, pp. 48–51 [in Ukrainian].
15. Polishchuk, T. (ed.) (2006). “Stolytsia vidchaiu”: Holodomor 1932–1933 rr. na Kharkivshchyni vustamy ochevydtsiv. Svidchennia, komentari [“Capital of Despair”: The Holodomor of 1932–1933 in the Kharkiv region through eyewitnesses. Testimony, comments]. Lviv : Berezil, 416 p. [in Ukrainian].
16. Strilets, V. (2002). Liubotyn: istoryko-kraieznavechy narys [Lyubotyn: historical and local lore essay]. Kharkiv : Torsynh, 400 p. [in Ukrainian].
17. Tovkun, L. (2016). Vnesok uchenykh-hihienistiv u rozvytok diietynohoho kharchuvannia v Ukraini (20–30-ti roky XX st.) [The contribution of hygienists to the development of dietary nutrition in Ukraine (20–30s of the XX century)]. *Molodyi vchenyi*, no. 1(28), part 2, pp. 12–14 [in Ukrainian].
18. Polishchuk, T. (ed.) (1997). Chorni zhnyva. Holod 1932–1933 rr. u Valkivskomu ta Kolomatskomu raionakh Kharkivshchyny [Black harvest. The famine of 1932–1933 in Valkiv and Kolomatsky districts of Kharkiv region]. Kharkiv : Publishing house M. Kots, 368 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.12.2021
The article was received 6 December 2021

УДК 94(477.54=411.16)«188»

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-36-6

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ ОЧИМА ЕЛІТ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ 80-Х РР. ХІХ СТОЛІТТЯ

Скиданова Антоніна Вікторівна,
кандидат історичних наук,
викладач кафедри філософії
Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
skydanova@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3231-9687

Мета дослідження – встановити напрями суджень щодо єврейського питання в середовищі суспільної верхівки в Харківській губернії після погромів весни – літа 1881 р., а також з'ясувати чинники, що впливали на формування цих поглядів.

Методи. Застосовано кейс-метод, компаративний аналіз, вивчення наративних текстів. За допомогою просопографічного аналізу встановлено можливі кореляції між обставинами формування особистості та трансльованими нею судженнями стосовно єврейського питання.

Результати. У Харківській губернії, яка декілька десятиліть була простором реалізації експерименту з вибіркової інтеграції євреїв поза смугою осілості та де не відбулося погромів, в оцінці діяльності євреїв домінували, незважаючи на тиск офіційного дискримінаційного дискурсу, ідеї поступової емансипації та користі євреїв як підданих. Прикметно, що кар'єрні траєкторії прихильників цих поглядів не перетиналися зі смугою осілості. Більш тенденційними у своїх судженнях були особи, чия державна служба проходила на територіях осілості. Скасування чи послаблення обмежень щодо проживання й соціальної активності євреїв вони сприймали як загрозу та опикували її за допомогою суджень та образів, якими тривалий час керувалися в імперії під час характеризувати традиційних єврейських громад. Їхня консервативно-охоронна позиція також узгоджується з концепцією про зростання в цей час у Російській імперії модерного антисемітизму. Спільним знаменником в оцінці єврейського питання в досліджуваному середовищі були власні корпоративно-станові інтереси та унормованість суджень про євреїв як позбавлену суб'єктності групу з відповідним допущенням маніпуляцій їхнім статусом.

Висновки. Дослідження підтверджує, що після першої хвилі погромів 1881 р. в освічених колах імперії не існувало єдиної позиції щодо єврейського питання, погляди коливалися від ліберальних до юдофобських. Отже, зміна в політиці стосовно євреїв, яка припадає на цей період, була наслідком скоріше посилення абсолютизму, ствердження на вищих щаблях імперії прихильників сегрегації та витіснення євреїв, ніж панування цих поглядів у неоднорідному середовищі еліт.

Ключові слова: смуга осілості, погроми, імперські еліти, губернські комісії з єврейського питання, дискурс.

THE JEWISH QUESTION IN THE VISION OF THE ELITES IN THE KHARKIV PROVINCE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 80'S OF THE XIX CENTURY

Skydanova Antonina Viktorivna,
Candidate of Historical Sciences,
Lecturer at the Department of Philosophy
Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University
skydanova@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3231-9687

The **purpose of the study** is to establish the direction of judgments on the Jewish question among the social elite in the Kharkiv province after the pogroms of the spring and summer of 1881, to determine the factors that influenced the formation of views.

Methods. The case method, comparative analysis, study of narrative texts are applied. The possible correlations between the circumstances of the personality formation and their judgments on the Jewish question have been established through prosopographic analysis.

Results. In Kharkiv province being the site of an experiment in the Jews selective integration outside the Pale of Settlement for decades and where there were no pogroms, the idea of the gradual emancipation and the benefit of Jews as subjects dominated in the evaluation of the Jewish activities despite the pressure of the official discriminatory discourse. It is noteworthy that the career paths of the supporters of these views did not intersect with the Pale of Settlement. Those whose civil service took place in the Pale were more biased in their judgments. They saw the cancellation or alleviation

of restrictions on the living and social activities of Jews as a threat and described it through judgments and images that had been governing in the empire while characterizing the traditional Jewish communities for a long time. Their conservative and protective position also was consistent with the concept of modern anti-Semitism increasing in the Russian Empire at this time. The corporate interests and the normalization of judgments about Jews as a group deprived of subjectivity with the corresponding presupposition of manipulations with their status were the common denominator for the Jewish question assessment in the studied environment.

Conclusions. The study confirms that after the first wave of pogroms of 1881, there was no unified position on the Jewish question in the educated social circles of the empire, and the views ranged from liberal to Judaophobic. Thus, the change in the Jewish policy during this period was more the result of increased absolutism, the strengthening of supporters of segregation and displacement of Jews at the highest levels of the empire than the dominance of such views among the heterogeneous elite.

Key words: Pale of Settlement, pogroms, imperial elites, provincial commissions on the Jewish question, discourse.

1. Вступ

Свого часу Андреас Каппелер, узагальнюючи дослідження з єврейського питання в Російській імперії та аналізуючи його в контексті державної національної політики, слушно зауважив, що євреї як етнорелігійна група завжди являли собою особливе утворення (Каппелер, 2005: 207). Непересічність єврейського питання, на нашу думку, була зумовлена також високим ступенем його інтегрованості до ширших суспільно-політичних контекстів, особливо за пізньої доби імперії. За умови окреслення вимог щодо етносу політика стосовно євреїв повсякчас тісно перепліталася із ціннісними, управлінськими, економічними та іншими вимірами соціального. Із середини XIX століття, коли євреї певних професійних груп отримали право на переселення за смугу осілості, єврейське питання стало також територіально ширшим. Зміни в дискурсах стосовно ролі та майбуття євреїв в імперії, правовому регулюванні їхнього становища зазвичай маркували перехідні етапи політичного та соціально-економічного розвитку держави й суспільства, засвідчували якісний бік змін.

Генерування та поширення суджень щодо євреїв, контекстуалізація єврейського питання були опосередковані елітами Російської імперії: соціально-правовий статус єврейського населення обговорювався на рівні вищого управлінського середовища, а тлумачення й застосування численних приписів щодо проживання, господарської діяльності євреїв відбувалося через чиновницькі середовища на місцях. До формування думки щодо змісту єврейського питання в той чи інший спосіб долучалися також інші станові й інтелектуальні еліти. Тож наше розуміння імперської політики в єврейському питанні та вимірів, пов'язаних із нею, буде неповним без урахування поглядів, трансльованих із зазначених груп.

Мета дослідження – охарактеризувати головні керунки суджень щодо єврейського питання в середовищі суспільної верхівки в Харківській губернії в період після погромів весни – літа 1881 р. та з'ясувати фактори, які впливали на формування й артикуляцію тих чи інших поглядів. Хронологічно дослідження припадає на

етап, який розцінюють як рубіжний в імперській політиці стосовно євреїв. У цей час тривали суспільно-політичні зміни, що супроводжувалися переходом від курсу на акультурацію та інтеграцію до сегрегації і витіснення євреїв із низки сфер соціальної активності, а також посиленням гучності дискримінаційних і брутально юдофобських дискурсів. Важливо, що обраний нами **предмет дослідження** дає змогу охарактеризувати етап як процес, який протікав неоднозначно, адже погляди на проблему з боку частини імперських еліт у зазначених історичних обставинах виявилися несхожими, альтернативними чи протилежними щодо практик, утверджених пізніше в політиці з єврейського питання.

Методологія дослідження зумовлена його метою та завданнями. Так, застосування ситуативного аналізу (кейс-методу), компаративного аналізу та вивчення оповідних текстів дає змогу виявити відмінності в судженнях. У дослідженні ми спираємося на розуміння імперських еліт як гетерогенної спільноти, у якій способи думання та декларовані особою позиції не лише залежали від конкретно-історичної ситуації, а й тісно перепліталися з множинністю досвіду людини, її станомою належністю, прихильністю до тих чи інших ідейно-політичних течій тощо. За допомогою просопографічного аналізу ми спробували відстежити можливі кореляції між обставинами формування особистості та трансльованими нею судженнями стосовно єврейського питання.

Актуальність і новизна наукових рішень, запропонованих у статті, полягає в тому, що вони пропонують мікроісторичну й антропоцентричну оптику й водночас доповнюють і коригують наявні в історіографії уявлення щодо суспільних поглядів на єврейське питання в Російській імперії.

2. Спектри суджень щодо єврейського питання

Для вирішення дослідницької мети ми провели аналіз текстів, які відобразили жваві обговорення єврейського питання в губернських комісіях, створених урядом під впливом єврейських погромів у листопаді 1881 р. (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884а; Труды губернских

комиссій по єврейському вопросу, 1884b). Дискусії цих нарад можна вважати фактично першим зразком думки освіченого суспільства про російсько-єврейські¹ стосунки, які склалися за кілька десят років ліберальних реформ з інтеграції євреїв в імперії (Натанс, 2007: 256).

Губернські комісії з єврейського питання склалися з представників міського управління, адміністративних і судових установ, земств, навчальних закладів, купецтва та представників євреїв губернії. Їх було створено переважно на теренах смути осілости та в Харківській і Чернігівській губерніях, які були внутрішніми, розташованими поза нею. На території Харківської губернії погромів не відбулося, однак вона все ж отримала завдання з аналізу єврейського питання. Це може бути пов'язано з тим, що хвиля погромів улітку 1881 р., що розпочалася ще з квітня, прокотилася місцевостями, які вважалися півднем. Харківська губернія як у просторово-географічних уявленнях, так і у воєнно-адміністративному плані (як частина більшого Харківського воєнного округу, яким управляв тимчасовий Харківський генерал-губернатор), була складовою частиною цього регіону. Отже, за збігом обставин маємо добру джерельну базу для порівняння спектрів думок суспільної верхівки у смузі та поза нею, у місцевостях, де сталися погроми, та там, де їх не відбулося.

Коротко висловимо отримані із цього порівняння враження.

На початку 80-х рр. XIX століття серед імперських еліт на рівні управління губерніями існувало прагматичне позитивне ставлення до соціальних функцій євреїв як носіїв корисних для суспільства й держави занять. Однак перебіг дискусій у губерніях північного та південно-західного краю засвідчив виразну тенденцію до поєднання суджень про користь із судженнями про шкоду від діяльності євреїв для «корінного населення» (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884a). Аргументацію для такого несиметричного поєднання знаходили в тенденційних роздумах (узагальнених, не узгоджених із висловленими фактами або таких, що не мали в основі з'ясованих даних) та оціночних судженнях на кшталт «зіпсованості євреїв», їхньої «схильності до умисного шахрайства й визиску», «общинної окремішності та змови» (Градовский, 1886: 95). Безумовно, ці дискурси циркулювали в попередні роки, зокрема, завдяки юдофобським документам типу «Книги Кагала» (1869 р.) та «Жид іде!» (1880 р.) (Гольдин, 2012: 359–361). Проте публічна артикуляція таких тенденційних суджень регіональними елітами відбулася, на нашу думку, не без бюрократичного

тиску, адже після першої хвилі погромів 1881 р. імператор Олександр III, так само як і міністр внутрішніх справ Микола Ігнат'єв, під час з'ясування причин «бурі на півдні» змістили акценти – євреї, підозрювані в економічній експлуатації «корінного населення», із жертв погромів фактично перетворилися на звинувачених. Ба більше, губернські комісії з єврейського питання були поміщені до цього дискурсу, оскільки отримали завчасно сформульовані в тенденційному ключі запитання: 1) які сторони економічної діяльності євреїв шкодять побуту корінного населення? 2) які зміни до законів варто ввести, щоб євреї не оминали їх, та яких заходів треба вжити, щоб не допускати шкідливого впливу євреїв? (Гаухман, 2012: 114). Не дивно, що колективні заяви багатьох комісій стали актом визнання шкоди євреїв місцевому населенню.

На тлі сказаного контрастними виглядають рішення комісії Харківської губернії, які помітно заперечували урядові тези. Наприклад, було отримано такі відповіді на поставлені запитання:

1) *чи є шкода від діяльності євреїв щодо підрядів і постачання стосовно корінного населення?* – «ні» (9 проти 6);

2) *чи можна визнати гуртову та роздрібну торгівлю євреїв безпечною в руках тих, кому це дозволено законом?* – «так» (14 проти 2);

3) *чи шкодить побуту корінного населення надане законом право мешкання в Харківській губернії євреям-ремісникам: а) у містах?* – «ні, не шкодить» (одноголосно); б) *у селищах?* – «ні, не шкодить» (15 проти 3);

4) *чи є шкідливий вплив на корінне населення від спільного навчання єврейських дітей у загальних російських навчальних закладах?* – «ні, немає» (11 проти 1);

5) *чи бажане обмеження кількості євреїв, які навчаються в російських навчальних закладах, шляхом запровадження відсоткового співвідношення щодо росіян?* – «ні, не бажано в університеті» (15 проти 3), «ні, не бажано в середніх навчальних закладах» (10 проти 9) (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884b: 49, 51, 62, 73–74).

З усіх членів Харківської комісії послідовними пристрасними критиками щодо діяльності євреїв виявилися хіба що двоє-троє діячів. Вони були активними в дискусіях, проте їхні погляди залишилися маргіналізованими. Більшість членів комісії виявила критичний підхід, помістила діяльність євреїв у контекст та «відірвала» їхню діяльність від національної приналежності. Абсолютно домінуючим виявився вплив просвітницьких ідей щодо суспільного прогресу, досяжного завдяки освіті й розумній регламентації. Лейтмотивом залишався дискурс обмеженої поступової емансипації, користі євреїв для вітчизни.

¹ У вислові «російсько-єврейські» слово «російські» вжито не в етнічному, а в політичному значенні.

3. Чинники відмінностей у судженнях

Усвідомлення того, що Харківська комісія пішла шляхом більш справедливого й послідовного розгляду єврейського питання (Градовский, 1886: 103), підводить нас до певних припущень. Одне з них полягає в тому, що в Харківській губернії, на відміну від смуги осілості, погромів не сталося. І це до певної міри звільняло місцеву еліту від спокуси підтримати урядовий звинувачувальний тон, як це було в регіонах погромів, де офіційні гасла звинувачень євреїв у шкоді місцевому населенню резонували, можливо, і через бажання місцевої влади в такий спосіб виправдати себе та засвідчити прагнення до захисту й піклування про місцевий люд.

Просопографічний аналіз, застосований до членів Харківської комісії, виявив, що більшість із них мала вік від 40 до 50 років. Отже, їхнє становлення припадало на час ліберальної політики щодо євреїв у Росії. Важливо, що кар'єрні траєкторії поміркованих членів комісії рухалися у просторі за межею осілості, а отже, їхній зважений погляд, очевидно, може бути пов'язаний із тим, що російський експеримент з інтеграції євреїв усе-таки показував гарні результати. Більш тенденційними у своїх висловлюваннях, схильними до консервативно-охоронної позиції були ті члени комісії, кар'єра яких мала точки перетину з територіями смуги. У виступах вони не приховували вплив на свої судження досвіду, отриманого там, нехай навіть короткого чи давнього (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884b: 53–54, 124–125, 147, 161, 173). Також саме вони виявилися представниками консервативно-монархічних груп, а Олександр Ріттіх і Петро Безсонов ще й слов'янофілами².

Припускаємо, що знайомство з обставинами смуги осілості в поєднанні з такими поглядами могло стати тим дещо зловісним тригером, який породжував мотив «захисту» від «напливу» євреїв та фатально пов'язав майбутнє Харкова в разі лібералізації єврейської політики з повторенням ним сумного досвіду смуги осілості. Василь Сосновський – уродженець Полтавської губернії, чиновник у Царстві Польському, а згодом і на рідній Полтавщині, яка належала до смуги осілості, станом на 1881 р. віцегубернатор Харківщини – промовисто резюмував це ставлення в такому висловлюванні: «Завдання Комісії <...> не може обмежуватися розглядом лише поточного стану єврейського питання; ми мусимо <...> підняти завісу, яка приховує від нас майбутнє. Картина життя міст Західного краю та Малоросії завше має проноситися перед нашими духовними

очима. Так, більшість російських ремісників отримали повне *fiasco*, інші наближаються до того ж <...> стану: майже всі ремесла, особливо найбільш вигідні, перейшли повністю до рук євреїв. Сталося це силою фатального закону, відповідно до якого будь-яке зіткнення між євреєм і росіянином завше завершується перемогою першого. Хоча Харкову, цьому великому центру виробництва з невеликою чисельністю єврейського населення, ще далеко до такого стану, проте я припускаю, що не буде зайвим поставити питання щодо заходів для попередження небезпеки, яка нам загрожує» (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884b: 53–54).

Те, що конструювання образу загрози відбувалося за допомогою суджень про смугу осілості, свідчить про перетворення останньої на *фактор соціальної стигматизації єврейства* в Російській імперії. Зміст охоронних наративів, що їх було висловлено представниками комісії в Харківській губернії, цілком піддається інтерпретаціям у межах концепції модерного антисемітизму та узгоджується з особливостями його становлення в Російській імперії (Миллер, 2006: 132–139).

Не варто уявляти представників харківської еліти взірцем ліберальності, справедливості та свободи суджень. Вони – продукт російської імперської дійсності, більш складної, ніж дихотомія лібералізму й консерватизму. Наявні рішення, які відбивають корпоративні чи станові інтереси, як у випадку з рішеннями про обмеження дозволу на оренду землі євреями в Харківській губернії (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884b: 22–37). Є чітка позиція, яка виражає інструменталізоване ставлення до євреїв як носіїв корисних занять, позбавлених суб'єктності. Це створювало умови для маніпуляції їхнім статусом залежно від зміни уявлень щодо суті «корисних занять» (випадок з обговоренням дозволу на постійне проживання євреям-ремісникам, заняття яких є корисними). Є небажання занурюватися в особливості торгового законодавства та через те хибні припущення про привілеї певних груп євреїв (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884b: 3, 50, 55–62). Зрештою, є нищівно критикована під час обговорення, проте схвалена пропозиція про надання сільським общинам права просити про «видалення зі свого середовища євреїв, які мають тимчасове мешкання, якщо ті визнані общинами як шкідливі» (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884b: 115).

4. Висновки

Серед управлінських та інтелектуальних еліт, вочевидь, вистачало голосів, які виражали

² У середовищі слов'янофілів із 60-х рр. XIX століття ширилися висловлювання в дусі ідей антисемітизму.

прагматичний, критичний і раціональний підходи до аналізу єврейського питання в імперії загалом та в оцінці діяльності євреїв поза смугою зокрема, були послідовними в ліберальному підході аж до визнання потреби в усуненні обмежень щодо розселення євреїв у державі.

Підтримка позиції щодо принаймні обмеженої емансипації євреїв на регіональному рівні свідчить про певний ступінь поширення серед суспільної верхівки таких підходів. Однак механізми ухвалення рішень у монархії Романових усе ж були централізованими. Посилення абсолютизму в пізній імперський час, державне заохочення охоронного консерватизму не залишали шансів для посилення впливу емансипаційного підходу та гучності голосів його прихильників. Упровадження на державному рівні уже в ході

погромів 1881–1882 рр. формули «економічної експлуатації євреями корінного населення» досить швидко вплинуло на поширення антисемітських позицій серед бюрократичних еліт, зокрема, у внутрішніх губерніях, які до того, очевидно, не були надто обтяженими цим сумнівним вантажем.

Викладені у статті думки є результатом попереднього дослідження. Вважаємо, що перспективи студій пов'язані з більш ретельним аналізом повсякденного виміру взаємодії корінного населення та євреїв поза смугою осілої на теренах українських губерній у другій половині XIX – на початку XX століття. Важливим аспектом є вивчення практик тлумачення й виконання нормативної регламентації щодо євреїв місцевими чиновницькими установами.

Література:

1. Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica*. 2012. Vol. 1. Р. 111–141.
2. Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. Т. 2. С. 340–391.
3. Замечания на записку князей Голицыных о черте оседлости евреев, составленные служащим в Министерстве Финансов, Статским Советником, Н.Д. Градовским. Санкт-Петербург : Типография В.Ф. Киршбаума, 1886. 261 с.
4. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
5. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.
6. Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднимперской Россией. Москва : РОССПЭН, 2007. 463 с.
7. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу : в 2 ч. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1884. Ч. 1. 660 с.
8. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу : в 2 ч. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1884. Ч. 2. 1356 с.

References:

1. Haukman, M. (2012). "Kryvi dzerkala": dyskursy antysemityzmu v hromadskomu zhytti Rosiiskoi imperii 1903–1914 rr. (na prykladi Pravoberezhnoi Ukrainy) [Curved mirrors: discourses of anti-Semitism in the public life of the Russian Empire in 1903–1914 (on the example of Right-Bank Ukraine)]. *Judaica Ukrainica*, vol. 1, pp. 111–141 [in Ukrainian].
2. Gol'din, S. (2012). Evrey kak ponyatie v istorii imperskoy Rossii [Jew as a concept in the history of imperial Russia]. "Ponyatiya o Rossii": k istoricheskoy semantike imperskogo perioda. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, vol. 2, pp. 340–391 [in Russian].
3. Gradovsky, N. (1886). Zamechaniya na zapisku knyazey Golitsynykh o cherte osedlosti evreev, sostavlennye sluzhashchim v Ministerstve Finansov, Statskim Sovetnikom [Comments on the note of the princes Golitsyns about the Jewish Pale of Settlement, drawn up by an employee in the Ministry of Finance, State Councilor]. Saint Petersburg: Tipografiya by V.F. Kirshbaum, 261 p. [in Russian].
4. Kappeler, A. (2005). Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad [Russia as a polyethnic empire: origin, history, disintegration]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 360 p. [in Ukrainian].
5. Miller, A. (2006). Imperiya Romanovykh i natsionalizm: esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya [The Romanov Empire and nationalism: essays on the methodology of historical research]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 248 p. [in Russian].
6. Natans, B. (2007). Za chertoy: evrei vstrechayutsya s pozdneimperskoy Rossiei [Beyond the line: Jews meet late imperial Russia]. Moscow: ROSSPEN, 463 p. [in Russian].

7. n. a. (1884a). Trudy gubernskikh komissiy po evreyskomu voprosu [Proceedings of the Provincial Commissions on the Jewish Question], in 2 vol. Saint Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennikh del, vol. 1, 660 p. [in Russian].
8. n. a. (1884b). Trudy gubernskikh komissiy po evreyskomu voprosu [Proceedings of the Provincial Commissions on the Jewish Question], in 2 vol. Saint Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennikh del, vol. 2, 1356 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 13.12.2021
The article was received 13 December 2021

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXVI

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 5,35. Замов. № 0122/010. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46а
Телефон +38 (0552) 39-95-80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.